

บทที่ 5

สังคมและวัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสาน วิเคราะห์จากพุทธเจดีย์ หลักฐาน ทางด้านโบราณคดี และศิลปกรรม

สังคมและวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์

ลักษณะของชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่พบในภูมิภาคอีสานนั้นเป็นชุมชนแบบที่ไม่
มีระบบคูน้ำคันดินล้อมรอบ และมักจะตั้งอยู่บนเนินดินในพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง หรือที่ราบลุ่มที่มี
ลำน้ำไหลผ่าน เนินดินบางแห่งมีขนาดที่ใหญ่มากซึ่งอาจเป็นการรวมเอาบริเวณที่อยู่อาศัยและแหล่ง
ฝังศพเข้าด้วยกัน ส่วนที่อยู่อาศัยคงกระจัดกระจายอยู่บริเวณอื่น ๆ โดยรอบ หลักฐานจากการขุดค้น
ทางด้าน โบราณคดีทำให้นักวิชาการตั้งเป็นข้อสันนิษฐานได้ว่าชุมชนเหล่านี้ยังไม่มีพัฒนาการ ไปสู่
ระบบสังคมแบบเมือง ร่องรอยหลักฐานต่าง ๆ ในชั้นต่อมาจึงเริ่มมีพัฒนาการที่มาจากปัจจัยระบบ
การผลิตทางเกษตร โดยเฉพาะการทำนาซึ่งต้องใช้แรงงาน เครื่องมือ รวมถึงวิทยาการต่าง ๆ เช่น
แรงงานคน สัตว์ เครื่องมือเหล็ก ระบบการชลประทาน เหล่านี้เป็นเหตุและปัจจัยในการรวมกลุ่มกัน
จัดตั้งเป็นองค์กรทางและมีพัฒนาการ ไปสู่ความเป็นชุมชนเมืองหรือรัฐที่สลับซับซ้อน

(ชวลิต ชัยคหราชิต, 2531, หน้า 30-33) ตัวอย่างของชุมชนสังคมแบบหมู่บ้านเกษตรกรรมที่มี

พัฒนาการ ไปสู่ความเป็นสังคมชุมชนเมืองเช่น

1. วัฒนธรรมบ้านเชียง

วัฒนธรรมบ้านเชียง รายงานการศึกษาและขุดค้นทางด้าน โบราณคดี ให้ภาพเกี่ยวกับ
วัฒนธรรมบ้านเชียงในมิติต่าง ๆ โบราณวัตถุต่าง ๆ แสดงให้เห็นพฤติกรรมเนื่องในวัฒนธรรมทั้ง
ด้านสังคม เศรษฐกิจ เทคโนโลยีการผลิต เครื่องมือเครื่องใช้ โดยเฉพาะเครื่องปั้นดินเผา เทคโนโลยี
ทางด้านโลหกรรม ทั้งสำริดและเหล็ก รวมทั้งเทคโนโลยีการทอผ้า

หลักฐานการอยู่อาศัยของชนกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานบนเนินดินบ้านเชียงเกิดขึ้นเมื่อ
ประมาณ 5,000 ปีล่วงมาแล้ว เป็นกลุ่มชนที่มีพัฒนาการถึงความเป็นชุมชนสังคมแบบเกษตรกรรม
ซึ่งพิจารณาได้จากเทคโนโลยีการทำภาชนะดินเผา มีการเลี้ยงสัตว์บางชนิด ได้แก่ วัว หมู หมา และ
ไก่ รวมทั้งยังทำการเพาะปลูกข้าว ซึ่งในการเพาะปลูกข้าวของคนสมัยก่อนประวัติศาสตร์รุ่นแรก ๆ
ที่บ้านเชียงนั้นคงจะเป็นการทำนาหว่านในที่ลุ่มมีน้ำขัง ต่อมาในสมัยหลัง ๆ ราว 3,000 ปีมาแล้ว จึง
มีการเพาะปลูกข้าวด้วยระบบนาดำ ในแปลงนาข้าวที่ต้องไถพรวนเตรียมดินไว้ รวมทั้งการที่ยัง

ไม่ได้ละทิ้งวิธีการเก็บล่าหาอาหารในวิถีชีวิตรูปแบบเดิมที่เคยปฏิบัติมา (กรมศิลปากร, 2550, หน้า

การขุดค้นจากหลุมศพบร็องรอยของหลุมเสาบ้านที่ชี้ให้เห็นได้ว่าชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านเชียงนั้น ประกอบด้วย บ้านแบบได้ถุนสูง มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าปลูกอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้านถาวรบนเนินดินสูงที่ล้อมรอบด้วยที่ราบลุ่ม และยังพบสิ่งของ เครื่องใช้สอย เครื่องประดับ ผังอยู่ด้วยในรูปแบบและปริมาณที่แตกต่างกัน แสดงให้เห็นว่าในสังคมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านเชียงนั้นมีความแตกต่างกันด้านสถานภาพทางสังคมของสมาชิก (กรมศิลปากร, 2550, หน้า 37)

1.2 วัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้

พัฒนาการของชุมชน โบราณ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ น่าจะเริ่มมีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเมื่อประมาณ 4,000-3,500 ปีมาแล้ว ซึ่งในช่วงระยะเวลาดังกล่าวชุมชนโบราณต่าง ๆ ได้มีพัฒนาการด้านวิถีชีวิตความเป็นอยู่แบบชุมชนสังคมหมู่บ้านเกษตรกรรมแล้ว มีการเพาะปลูกข้าวเป็นหลัก นอกจากนี้ยังรู้จักการทอผ้า ทำเครื่องปั้นดินเผา เลี้ยงสัตว์ มีการทำเกลือสินเธาว์ และการถลุงโลหะ และมีแบบแผนประเพณีการฝังศพอย่างชัดเจน โดยเฉพาะการฝังศพในภาชนะดินเผา (Burial Jar) ตามรูปแบบการฝังศพครั้งที่สอง

ความสืบเนื่องของชุมชนในวัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ ปรากฏหลักฐานด้านจารึกว่าชุมชนโบราณบางแห่งนี้มีพัฒนาการต่อเนื่องมาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ยุคต้น โดยได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมเจนละ อย่างเช่น เมืองโบราณจำปาขัน ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด จากการค้นพบจารึกเจ้าชายจิตรเสนบริเวณ โบราณสถานคอนชุมเงินดังได้กล่าวแล้ว และนอกจากนั้นยังได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมร ต่อเนื่องมาในราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 ดังเช่น หลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรม ชาติบุ่อพันขันซึ่งเป็นปราสาทก่ออิฐรู้นกเขาแบบสมัยสมโบรีไพรกุก ในวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร นอกจากนี้แล้วรอบ ๆ ชุมชน โบราณแห่งนี้ได้ปรากฏแหล่งเกลือสินเธาว์และพบแหล่งถลุงโลหะแหล่งใหญ่ที่อยู่ใกล้เคียง คือ แหล่งโบราณคดีโนนหนองพระเจ้า บ้านปลาค้าว ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นปัจจัยเกื้อหนุนทำให้ชุมชนโบราณแห่งนี้มีพัฒนาการเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ก่อนบริเวณอื่น ๆ ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ประกอบกับที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีแห่งนี้พบว่าตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำเสียว ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล และตั้งอยู่ก่อนไปทางชายขอบของทุ่งกุลาร้องไห้ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นจุดแรกรับประทะสังสรรค์กับอิทธิพลวัฒนธรรมจากภายนอกได้ง่ายกว่าชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ตอนในของเขตทุ่งกุลาร้องไห้ (สุกัญญา เบาเนิด, 2554, หน้า 193-207) อย่างแหล่งของวัฒนธรรมเจนละแถบจังหวัดยโสธร อำนาจเจริญ และอุบลราชธานี

1.3 วัฒนธรรมทุ่งสำริด

จากร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดี อาจกล่าวได้ว่าเมื่อราว 3,000 ปีมาแล้ว ได้มี

กลุ่มชนโบราณเริ่มเข้ามาปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัยกระจายอยู่ทั่วเนินดินในบริเวณทุ่งสำริด โดยเฉพาะพื้นที่แถบอำเภอโนนสูง เช่นบ้านธารปราสาท บ้านเนินอุโลก บ้านโนนวัด บ้านหลุมข้าว ร่องรอยหลักฐานแสดงให้เห็นว่าคนเหล่านั้นมีความสามารถในการผลิตภาชนะดินเผาที่มีคุณภาพดี รูปแบบสวยงามเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว ซึ่งเคลือบผิวด้วยน้ำดินสีแดงและขัดมัน โดยเฉพาะแบบที่เรียกว่าทรงปากแตรหรือแบบปากบาน ภาชนะบางใบมีการตกแต่งผิวด้วยลายเชือกทาบ และลายเขียนสีคล้ายกรรมวิธีในแบบบ้านเชียง นอกจากนี้ยังนิยมทำภาชนะแบบมีมุมหรือสันแฉกบนอกกลางภาชนะ และต่อเนื้องด้วยภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ โดยภาชนะดินเผาประเภทนี้ กำหนดอายุอยู่ในราว 2,500-1,000 ปีมาแล้ว มีผิวสีดำขัดมัน เนื้อหยาบแบบบาง ตกแต่งผิวภายในและภายนอกด้วยลายเส้นขัดมันใสเป็นเส้นขนาน ลายวงกลม หรือลายก้นหอย ซึ่งภาชนะดินเผาแบบพิมายดำนี้ได้พบในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งในพื้นที่ของอีสานตอนล่างในบริเวณใกล้เคียงกัน (กรมศิลปากร, 2534, หน้า 74) รวมทั้งที่พบในแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคกลางแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย

พัฒนาการในด้านอื่นพบว่าชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่นี้รู้จักการนำโลหะสำริดมาทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ขึ้นเอง โดยเฉพาะหลักฐานเกี่ยวกับการหล่อสำริด เช่น เบ้าหลอมสำริด แม่พิมพ์ขวานสำริด และพบเครื่องประดับหรือเครื่องใช้ที่ทำจากสำริดเป็นจำนวนมาก เช่น แหวน กำไล ตุ้มหู ห่วง เกติยว และกระพรวน เป็นต้น ต่อมาก็รู้จักการใช้เครื่องมือเหล็ก มีความก้าวหน้าจนสามารถทำเครื่องใช้ที่ผสมกันระหว่างโลหะทั้งสองชนิด เช่น ห่วงสำริดหุ้มด้วยเหล็ก สำหรับเครื่องประดับร่างกายได้เปลี่ยนจากลักษณะของกำไลหินและกำไลเปลือกหอยมาเป็นเครื่องประดับทำด้วยสำริด และยังได้พบเครื่องประดับบางอย่างที่เพิ่มขึ้นแตกต่างจากคนรุ่นแรก ก็คือ ลูกปัดหิน เครื่องประดับประเภทที่ห้อยคอทำด้วยหิน ลูกปัดแก้วสีต่าง ๆ และลูกปัดดินเผา (กรมศิลปากร, 2534, หน้า 73-74)

ด้านเกษตรกรรม พบร่องรอยการเพาะปลูกข้าว ซึ่งข้าวดังกล่าวนอกจากจะปลูกเพื่อการบริโภคแล้วยังพบว่าถูกนำมาใช้ในพิธีกรรมบางอย่างด้วย โดยพบแถบข้าวเป็นส่วนผสมอยู่ในเนื้อดินจากเศษภาชนะดินเผา พบเมล็ดข้าวเปลือกโรยอยู่กับหลุมฝังศพ พบเครื่องมือเหล็กที่มีลักษณะแบบเคียวเกี่ยวข้าว รวมทั้งร่องรอยหลักฐานในการขุดคูน้ำล้อมรอบที่อยู่อาศัย นอกจากจะเป็นการป้องกันน้ำท่วม ป้องกันข้าศึกศัตรู ใช้เป็นแหล่งน้ำในการอุปโภคบริโภค และการเพาะปลูกด้วย (กรมศิลปากร, 2534, หน้า 75)

ชุมชนเมือง และระบบคูน้ำ-คันดินในภาคอีสาน

รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน มีการขุดคูน้ำคู คันดินล้อมรอบเมืองเพื่อใช้ทั้งในการอุปโภค-บริโภค การป้องกันน้ำท่วม การป้องกันข้าศึกศัตรู รวมถึงการใช้น้ำในการเกษตร และการคมนาคม ซึ่งระบบคูน้ำ-คันดินดังกล่าวเป็นรูปแบบการจัดวางผังเมืองในการตั้งถิ่นฐานของชาวอินเดียโบราณ ที่มีมาแล้วก่อนหน้านี้ในบริเวณลุ่มแม่น้ำคงคา-ยมนา และลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคทาวรี ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายหรือในช่วงยุคเหล็กตอนต้นจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ จึงมีความเป็นไปได้ถึงการรับอิทธิพลทางแนวคิดและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานจากวัฒนธรรมอินเดีย สำหรับการจัดวางผังเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากมีสภาพภูมิประเทศที่คล้ายกัน (ผาสุก อินทราวุธ, 2542, หน้า 121) และชุมชนสังคมแบบหมู่บ้านเกษตรกรรมในภูมิภาคอีสานนั้นคงจะได้รับอิทธิพลทางรูปแบบของการจัดวางผังเมืองดังกล่าวด้วยอย่างแน่นอนไม่ว่าทางตรงก็ทางอ้อม และมีพัฒนาการสืบเนื่องมาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ในภูมิภาคนี้ ที่เห็นได้จากระบบคูน้ำคันดินในวัฒนธรรมทวารวดี ต่อเนื่องด้วยการสร้างบารายพร้อมกับการสร้างปราสาทเป็นศาสนสถานประจำชุมชนในวัฒนธรรมเขมรในสมัยต่อมา

จากรูปแบบลักษณะของชุมชนโบราณที่มีการตั้งถิ่นฐานถาวรในภาคอีสาน แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชน ที่ได้มีการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ โดยเฉพาะพื้นที่ทางอีสานตอนใต้ในบริเวณแอ่งโคราช มีสภาพของฤดูกาลในหน้าน้ำหลากจะมีปริมาณน้ำมาก และในฤดูแล้งน้ำจะขาดแคลน การปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เช่นนี้คือการสร้างสถานที่เก็บกักน้ำ เช่นระบบคู-น้ำคันดินขึ้นมานั่นเอง

แหล่งโบราณคดีจำนวนมากในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลที่มีคูน้ำและคันดินที่ล้อมรอบนั้น นักโบราณคดีหลายคน เช่น Welch and McNeill (1991), Higham (1996) (อ้างถึงใน รัชนี้ ทศรัตน์, ชาร์ล ไฮแอม และอำพัน กิจงาม, 2552) พยายามนำเสนออายุและประโยชน์ใช้สอยของคูน้ำและคันดิน โดยการขุดตรวจและกล่าวว่า น่าจะเป็นเครื่องกีดขวางสำหรับป้องกันศัตรูและป้องกันน้ำท่วม (กรมศิลปากร, 2552, หน้า 170-181)

แหล่งโบราณคดีที่เนินอุโลกและแหล่งโบราณคดีโนนเมืองเก่าพบร่องรอยของลำน้ำไหลผ่านหลายสาย ดินที่ทับถมร่องน้ำเหล่านั้นเป็นดินเหนียวสีเทา ส่วนคันดินมีส่วนประกอบของเศษวัสดุจากชั้นหิน ปะปนอยู่ด้วย เป็นหลักฐานที่แสดงถึงกิจกรรมของมนุษย์อย่างชัดเจน ที่เนินอุโลกปรากฏแนวร่องน้ำเก่าอยู่ข้างใต้บริเวณขอบเนินดิน แสดงให้เห็นว่าช่วงเวลาก่อนหน้านั้นเคยมีลำน้ำไหลผ่านใกล้ๆ แหล่งโบราณคดีดังกล่าว แม้กระทั่งหลุมขุดค้นก็พบแนวร่องน้ำเก่าไหลผ่านกลางเนินด้วย เมื่อมีการอยู่อาศัยนานขึ้นและร่องน้ำตื้นเขิน ชุมชนมีขนาดใหญ่ขึ้น เนินดินขยายตัวและปิดทับแนวร่องน้ำเก่าในที่สุด (กรมศิลปากร, 2552, หน้า 170-181)

ในช่วงยุคเหล็กที่มีการสร้างคูน้ำและคันดิน เป็นช่วงที่มีการผลิตโลหะเครื่องมือเครื่องใช้ และอาวุธเหล็กอย่างกว้างขวาง อย่างน้อยในหลุมศพหนึ่งที่พบอาวุธเหล็กเสียบอยู่กลางหลังที่แหล่งโบราณคดีเนินอุโลก ย่อมแสดงให้เห็นว่ามีความขัดแย้งเกิดขึ้นในสังคมยุคเหล็กแล้ว ดังนั้น แมื่คูน้ำและคันดินอาจมีไว้เพื่อการเกษตรกรรม เป็นแหล่งสัตว์น้ำและใช้สอยของชุมชนก็ตาม น่าจะมีประโยชน์ใช้สอยด้านอื่นอีกด้วย ซึ่งก็รวมทั้งการป้องกันการรุกรานของศัตรู (กรมศิลปากร, 2552, หน้า 170-181)

ระบบคูน้ำ-คันดินปรากฏชัดเจนและเป็นระบบมากยิ่งขึ้นในสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ ในวัฒนธรรมทวารวดี ต่อเนื่องด้วยระบบคูน้ำและผังเมืองในวัฒนธรรมเขมร เช่นบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชี ในช่วงแรกพบว่ามีรูปแบบลักษณะของผังเมืองแบบไม่สม่ำเสมอแบบวัฒนธรรมทวารวดี และสืบเนื่องซ้อนทับด้วยลักษณะของผังเมืองที่เป็นระเบียบแบบแผนแน่นอนสม่ำเสมอในวัฒนธรรมเขมร ตัวอย่างของเมืองที่มีการอยู่อาศัยสืบเนื่องทับซ้อนกัน แสดงให้เห็นในรูปแบบของระบบคูน้ำ-คันดิน จนถึงระบบของผังเมืองแบบคูเมือง-กำแพงเมือง ความสืบเนื่องของชุมชนดั้งเดิม นอกจากลักษณะทางกายภาพของผังเมืองแบบที่มีคูน้ำ-คันดินนั้น ยังได้พบหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมต่าง ๆ ร่วมอยู่ด้วยเสมอ แสดงให้เห็นถึงความสืบเนื่องทางวัฒนธรรมตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนเข้าสู่ยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ในวัฒนธรรมทวารวดี ต่อเนื่องด้วยอิทธิพลทางวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร

ความต่อเนื่องของการอยู่อาศัยในชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคอีสานจากแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ นั้น ยังสามารถพบได้จากวัตถุหลักฐานทางศิลปกรรมจำพวกประติมากรรมปูนปั้นสำหรับประดับสถาปัตยกรรม และพระพุทธรูป โดยพบในแหล่งโบราณคดีบ้านธารปราสาท อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา และการขุดค้นของนักโบราณคดีที่บริเวณปราสาทประธานในปราสาทหินพิมาย พบร่องรอยของหลักฐานจำพวกอิฐสมัยทวารวดีด้วยเช่นเดียวกัน นั้นย่อมแสดงให้เห็นว่าชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภูมิภาคอีสานที่อยู่อาศัยสืบเนื่องกันจนถึงยุคต้นประวัติศาสตร์นั้นเป็นชนกลุ่มเดียวกัน

พื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคอีสาน

สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายต่อเนื่องด้วยสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น ในภาคอีสานนั้นมีความสัมพันธ์กับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีความหลากหลายด้วยกลุ่มชนต่างชาติพันธุ์ ภาษา อย่างน้อยเราก็มองเห็นภาพใหญ่ได้เป็นสองกลุ่มคือ กลุ่มชนจากภายนอกเช่นนักบวช นักแสวงโชค พ่อค้าจากอินเดีย และกลุ่มชนจากภายในพื้นถิ่น โดยสัมผัสได้ถึงร่องรอยของภาษาที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน อย่างเช่นกลุ่มชนที่พูดภาษามอญ-เขมร (ตระกูลออสโตรเอเชียติก) ซึ่งใน

ภูมิภาคอีสานก็มีชนเผ่าต่าง ๆ ที่ใช้ภาษามอญ-เขมรเป็นพื้น เช่นชาวกวย หรือกูย ชาวโซ่ ชาวแสก ชาวข่า ชาวขมุ ชาวบน หรือชาวญ้อกุล หรือเนยะกุล ฯลฯ ชนเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันทั้งทาง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง ก่อนที่จะมีการติดต่อกับชนทางซีกโลกตะวันออก อย่างจีน และตะวันตก อย่างอินเดีย เปอร์เซีย รวมทั้งกรีกและโรมัน จนมีพัฒนาการเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ เกิดพัฒนาการของชุมชนบ้านเมืองขึ้นมาเป็นรัฐหรืออาณาจักร เช่นรัฐพุนันท์ หลินยี พันพัน จนถึงเจนละ และทวารวดี ชุมชนบ้านเมืองที่เกิดขึ้นนี้ล้วนแต่มีความหลากหลายไปด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ ภาษาต่าง ๆ มากมาย ด้วยเหตุนี้กลุ่มชนแต่ละกลุ่มจึงมีการบูรณาการทางสังคมวัฒนธรรมและการเมือง โดยอาศัยอารยธรรมจากอินเดียทั้งด้านคติความเชื่อทางศาสนา รูปแบบทางการเมือง การปกครอง ภาษาและศิลปะวิทยาการต่าง ๆ มาเป็นเครื่องมือหล่อหลอมให้เกิดความเป็นเอกภาพทางสังคม

1. อิทธิพลทางวัฒนธรรมจากอินเดีย

1.1 อักษร ภาษาและจารึก

ชาวอินเดียได้นำรูปแบบตัวอักษรที่นิยมใช้ในอินเดียได้ช่วงสมัยของราชวงศ์ปัลลวะ (พุทธศตวรรษที่ 11-15) เข้ามาในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังจารึกรุ่นแรก ๆ ที่พบในดินแดนแถบนี้ต่างใช้อักษรแบบปัลลวะในการจารึก นอกจากนั้นยังนิยมเขียนเป็นภาษาสันสกฤตซึ่งเป็นภาษาที่ใช้ในคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์ พุทธศาสนาเถรวาท และพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสรวาสติวาท รวมทั้งการใช้ภาษานี้ในราชสำนัก ซึ่งหมายถึงภาษาราชการ และคงเกี่ยวข้องกับสถาบันกษัตริย์ ส่วนภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎกของพุทธศาสนานิกายเถรวาท ปรากฏในส่วนที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น (ผาสุก อินทรารุท, 2542, หน้า 119-120)

อนึ่ง ในภูมิภาคอีสานกลับไม่พบจารึกภาษาบาลีในยุคสมัยนี้เลย แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างบางประการกับวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลาง อาจเป็นจุดแลกรับวัฒนธรรมภายนอกที่มาจากคนละแหล่งกันก็เป็นได้ เช่นพื้นที่อีสานมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรเจนละ ที่รับวัฒนธรรมอินเดียทั้งแนวความคิดระบบกษัตริย์ด้านการเมือง คติความเชื่อทางศาสนา ภาษาสันสกฤต และตัวอักษรแบบปัลลวะ รวมทั้งอักษรแบบเทวนาครีของอินเดียเหนือที่แม้จะพบอยู่เพียงเล็กน้อย

1.2 จารึกสมัยประวัติศาสตร์และอาณาจักรยุคแรกเริ่มในภาคอีสาน

ศิลาจารึกในภาคอีสานเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 12 ตัวอักษรที่ใช้เป็นตัวอักษรแบบปัลลวะ (อินเดียใต้) และพบอักษรแบบเทวนาครี (อินเดียเหนือ) ปะปนอยู่เล็กน้อย จารึกด้วยภาษาสันสกฤต มีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธศาสนา และในบางท้องที่ เช่นบริเวณปากแม่น้ำมูลพบอิทธิพลของ

ศาสนาฮินดู แสดงให้เห็นว่าคติของศาสนาฮินดู ได้เริ่มเข้ามาในพื้นที่นี้ก่อน โดยเฉพาะจารึกของ เจ้าชายจิตรเสนที่พบมากในพื้นที่แถบนี้เช่น

ศิลาจารึกที่พบบริเวณปากแม่น้ำมูล 2 หลัก ในเขตอำเภอโขงเจียม และอำเภอ พิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี รูปแบบตัวอักษรเป็นแบบเดียวกัน คืออักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต กล่าวถึงเจ้าชายจิตรเสน โอรสพระเจ้าศรีอีสานวรมัน และเป็นพระอนุชาของพระเจ้าศรีภวรมัน ได้รับการอภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์(เจนละ) เฉลิมพระนามว่า มเหศวรมัน ได้สร้างสิวลึงค์อันเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะและเป็นเครื่องหมายของการแผ่อาณาเขตของอาณาจักรเจนละ

จารึกเจ้าชายจิตรเสนที่มีเนื้อความกล่าวถึงการขยายอาณาเขตและการสร้างปูชนียวัตถุ ปูชนียสถานต่าง ๆ เป็นสัญลักษณ์แห่งชัยชนะของพระองค์เหนือดินแดนนั้น ๆ เช่น ศิลาจารึกหน้า วัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี 3 หลัก ซึ่งได้นำมาจากบริเวณแก่งสะพือ อำเภอพิบูลมังสาหาร หลักหนึ่งมีอักษรเทวนาครีประปนอยู่ตอนล่าง ซึ่งน่าจะเป็นศิลาจารึกที่สร้างสมัยใกล้เคียงกัน มีใจความเดียวกับศิลาจารึกปากน้ำมูล จารึกถ้ำเป็ดทอง 3 หลัก จากอำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ จารึกวัดศรีเมืองแอม อำเภอคำชะอี จังหวัดขอนแก่น จารึกวัดชุมพล จากจังหวัดสุรินทร์

นอกจากนี้ยังมีจารึกร่วมสมัยเดียวกันเช่น จารึกดงเมืองเตย อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร กล่าวถึงผู้นำท้องถิ่นบริเวณนี้คือ “ผู้ใหญ่แห่งเมืองสังขปุระ” รูปอักษรก็มีลักษณะเช่นเดียวกับจารึกวัดสุปฏิหาราม (ธิดา สาระยา, 2537, หน้า 265)

หลักฐานด้านจารึกและวัตถุทางวัฒนธรรมประเภทสถาปัตยกรรม (ที่ส่วนใหญ่แล้วเป็นชิ้นส่วนประดับ) รวมทั้งประติมากรรม สะท้อนให้เห็นถึงความมีตัวตนของอาณาจักรยุคแรกเริ่มในแผ่นดินอีสานโบราณ คืออาณาจักรเจนละ ได้แผ่อิทธิพลเข้ามาในช่วงระยะเวลาสั้น ๆ มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับอาณาจักรยุคแรกเริ่มของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คืออาณาจักรฟูนัน (พนม) จารึกที่พบอีกแหล่งหนึ่งคือ บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนคือ เมืองโบราณเสมา ตำบลสูงเนิน อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา พบจารึกบ่ออิกา ที่จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต และภาษาเขมร ระบุศักราช พ.ศ. 1411 เนื้อหาเกี่ยวกับวัฒนธรรมพุทธศาสนา และศาสนาฮินดู โดยกล่าวถึงการประกอบกริยาบุญทางพระพุทธศาสนาของพระราชแห่งศรีจนาสะที่ได้กระทำพิธีทานเป็นข้าทาสชายหญิงและปศุสัตว์ถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ เพื่ออานิสงค์ต่อการบรรลुพระสัมมาสัมโพธิญาณ รวมถึงการสรรเสริญบูชาเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ การสถาปนาสิวลึงค์ทองขึ้นมา และการได้มาซึ่งดินแดนแห่งราชอาณาจักรนี้ที่อยู่นอกราชอาณาจักรกัมพูชาของอังกศเทพ (กรมศิลปากร, 2529 ง, หน้า 29)

จารึกเมืองเสมา พบที่โบราณสถานหมายเลข 2 หรือ โบราณสถานบ่ออิกา ภายในเมืองโบราณเสมา ตำบลเสมาอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2526 เป็นศิลาจารึก อักษรขอม

โบราณ ภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร ระบุศักราช พ.ศ. 1514 จารึกกล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 และสิ่งที่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของเขมร ได้กระทำขึ้น ณ เมืองเสมาแห่งนี้ เนื้อความของจารึกกล่าวสรรเสริญต่อองค์เทพเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์ทั้งสามพระองค์ (ตรีมูรติ) คือพระศิวะ หรืออิศวร พระวิษณุ หรือพระนารายณ์ และพระพรหมณ์ และรวมถึงเทพชั้นรองที่เป็นเทพี หรือเทวดสตรี คือพระนางเคารี และพระสรส์วดี และการกล่าวสรรเสริญองค์พระเจ้าชัยวรมันที่ 5 และการสืบสันตติวงศ์ โดยทรงเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ทรงสืบเชื้อสายมาจากจันทวงศ์ การประกอบพระราชกรณียกิจต่าง ๆ แก่ไพร่ฟ้าประชาชน ที่เทียบได้กับการประกอบคุณความดีของเหล่าทวยเทพทั้งหลาย ดังกล่าวอ้างแล้วข้างต้น (กรมศิลปากร, 2529, หน้า 112-116)

ส่วนในบริเวณ อำเภอปรางค์ชัย จังหวัดนครราชสีมา พบศิลาจารึก คือจารึกหินขอน 2 หลัก (หลักที่ 121 และหลักที่ 122) เป็นเรื่องราวของพุทธศาสนา กล่าวถึงพระภิกษุ “พระศรีราชภิกษุ” ได้สร้างสรรคสิ่งของที่ดิน ทาส รวมทั้งกฐินถวายแก่พระภิกษุต่าง ๆ 10 วัด ซึ่งทั้งสองหลักนี้เป็นเรื่องราวทางพุทธศาสนา จากการศึกษารูปแบบของตัวอักษร โดยศาสตราจารย์ชว ปลูก โณทก เห็นว่าเป็นอักษรยุคเดียวกับจารึกบ่ออีกา (หลักที่ 118) แสดงให้เห็นได้ว่า ในบริเวณเมืองโคราช อาจจะเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรศรีจนาสะ ซึ่งน่าจะเริ่มต้นเป็นอาณาจักรมั่นคงก่อนพุทธศตวรรษที่ 15 และมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ในบริเวณบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนแถบจังหวัดนครราชสีมา (ชว ปลูก โณทก, ม.ป.ป., หน้า 23-27)

ข้อมูลจากจารึกต่าง ๆ เหล่านี้ชี้ให้เห็นถึงการมีตัวตนอยู่จริงของอาณาจักรหรือรัฐในอีสานโบราณ รวมถึงกิจกรรมต่าง ๆ ที่กลุ่มชนชั้นปกครองได้กระทำ ทั้งการขยายอาณาเขตด้วยกำลังรบ การสถาปนาปูชนียวัตถุ ปูชนียสถานต่าง ๆ เป็นการฉลองชัยชนะ รวมทั้งพิธีราชาภิเษกเฉลิมพระนามใหม่ของเจ้าชายจิตรเสน เป็นกษัตริย์มเหศวรมัน แห่งอาณาจักรเจนละ

ประวัติศาสตร์ของอาณาจักรเจนละซึ่งเป็นอาณาจักรเขมรโบราณ หรือเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครนั้น มีความสัมพันธ์ทางพื้นที่และเวลาร่วมกันกับบ้านเมืองในแถบอีสานบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชีตอนปลาย แถบจังหวัดอุบลราชธานี และจังหวัดยโสธร รวมถึงวัดภู แวงจำปาสักในส.ป.ป.ลาวด้วย โดยเริ่มจากการมีหน่วยทางการเมืองย่อย ๆ เป็นชุมชนบ้านเมืองเกิดขึ้นในหลายอาณาบริเวณ มีเครือข่ายครอบคลุมพื้นที่ในวงกว้างตั้งแต่ตอนปลายของกลุ่มแม่น้ำมูล-ชี (เจนละบก) ตลอดลงมาทางใต้ของเทือกเขาพนมดงรัก ในบริเวณทะเลสาบใหญ่ของกัมพูชา มาสัมพันธ์กับพื้นที่แถบอำเภออรุณประเทศ จังหวัดสระแก้ว และจังหวัดจันทบุรีทางภาคตะวันออกของประเทศไทย (เจนละน้ำ) (ธิดา สาระยา, 2537, หน้า 255-258)

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรเจนละจึงครอบคลุมศูนย์อำนาจทางการเมืองที่เกิดขึ้นในระยะใกล้เคียงกัน 3 แห่งด้วยกันคือ อุบลราชธานี อรุณประเทศ และทะเลสาบเขมร

การเคลื่อนไหวกว้างขวางเพื่อขยายอำนาจด้วยกำลังรบนั้นเริ่มต้นจากชุมชนที่ปรากฏหลักฐานเก่าแก่สุดอยู่ในเขตจังหวัดอุบลราชธานี ทั้งจารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ขึ้นส่วนประดับสถาปัตยกรรม ทับหลังศิลปะแบบสมโบร์ไพรุก ซึ่งทั้งสองส่วนกำหนดอายุไว้ในสมัยก่อนเมืองพระนครของเขมร รวมทั้งพื้นที่ต่อเนื่องทางอีสานตอนใต้ จากกลุ่มชนที่ใช้ภาษาเขมรในการจารึก มีพัฒนาการด้านรูปแบบของตัวอักษรจากการกร่อนกลายเป็นแบบอักษรหลังปัลลวะเขียนเป็นภาษาถิ่นทั้งภาษามอญโบราณ และภาษาเขมรโบราณ เกิดการปะปนทางภาษา ซึ่งมีอยู่ในจารึกบ่ออีกา (ศรีจนาสะ) จารึกหินซอน ด้วยภาษาเขมรและปะปนด้วยภาษามอญ

1.3 คติความเชื่อและศาสนา

คติความเชื่อทางศาสนา ที่มีทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา โดยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 6-9 ซึ่งตรงกับช่วงสมัยอินโด-โรมัน ของอินเดีย อันเป็นช่วงเวลาที่ชาวอินเดียติดต่อค้าขายกับโลกภายนอกอย่างกว้างขวาง ทั้งทางตะวันออกและตะวันตก ซึ่งก็รวมถึงชาวกรีก-โรมัน ชาวเปอร์เซีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพ่อค้าชาวพุทธจากศูนย์กลางของพุทธศาสนาในลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคทาวรี ภายใต้การอุปถัมภ์ของราชวงศ์ศาควาหนะ (พุทธศตวรรษที่ 4-8) และสืบต่อโดยราชวงศ์อักษวากู (พุทธศตวรรษที่ 8-10) ซึ่งได้มีบทบาทสำคัญทั้งทางด้านการค้าและถวายเป็นพระพุทธรูปในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

การวิเคราะห์ข้อมูลหลักฐานทางด้านโบราณคดีและงานศิลปกรรมของพุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี กล่าวได้ว่าในช่วงเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 พื้นที่แถบภาคอีสานมีพัฒนาการถึงความเป็นบ้านเมือง ด้วยการรับแนวคิดด้านการเมืองการปกครอง และคติความเชื่อทางศาสนาที่มีต้นสายปลายหางจากอินเดีย สัมพันธ์กับกลุ่มชนในพื้นที่ภาคอีสานทั้งจากปากแม่น้ำโขงแถบอุบลราชธานี ที่ราบลุ่มเขมรต่ำถึงชายฝั่งทะเลตะวันออกตามแนวเทือกเขาพนมดงรัก และที่ราบลุ่มภาคกลางทางช่องเขาแดงพระยาไฟ การติดต่อค้าขายเหล่านี้มีหลักฐานยืนยันว่าได้ดำเนินมาแล้วอย่างน้อยก็ในช่วงเวลาสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ในยุคโลหะ (เหล็กและสำริด) หรือราว ๆ พุทธศตวรรษที่ 9 ซึ่งตรงกับสมัยอินโด-โรมันของอินเดีย ดังหลักฐานตามแหล่งโบราณคดีจากวัฒนธรรมบ้านเชียง วัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ วัฒนธรรมทุ่งสำริด สามแหล่งวัฒนธรรมใหญ่ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคอีสาน โดยเฉพาะเครื่องประดับ ลูกปัด แก้ว หินมีค่า เปลือกหอยทะเล ซึ่งวัตถุดิบหรือแหล่งผลิตของสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ไม่มีในภูมิภาคอีสาน และควรต้องเป็นสิ่งที่นำเข้ามาจากภายนอก

การติดต่อสัมพันธ์ของผู้คนดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นระหว่างคนในพื้นที่ หรือคนที่มาจากภายนอก จะโดยทางตรงหรือโดยทางอ้อมก็ตาม ทำให้เกิดความเคลื่อนไหวถ่ายเททางวัฒนธรรมไม่มากนัก โดยเฉพาะภาษาและตัวอักษร พร้อมกับแนวความคิดทางการเมืองการปกครอง และ

คติความเชื่อทางศาสนา อันก่อให้เกิดพัฒนาการของระบบและรูปแบบหรือหน่วยทางการเมือง
ขึ้นมา โดยเฉพาะวัฒนธรรมพุทธศาสนา เป็นร่องรอยหลักฐานเชิงประจักษ์ที่พบได้มากที่สุด ซึ่ง
สามารถกล่าวได้ดังนี้

1.4 หลักฐานปูชนียวัตถุที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอินเดีย

วัตถุหลักฐานทางวัฒนธรรมที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอินเดียที่พบในภูมิภาคนี้
ส่วนใหญ่มักปรากฏในรูปแบบศิลปะอมราวดีในยุคต้น ๆ ที่ให้ความสำคัญกับระบบสัญลักษณ์ใน
แบบธรรมาธิฐาน เช่น พุทธประวัติตอนประสูติจะใช้ภาพแจกันดอกบัว ตอนตรัสรู้ใช้ต้นโพธิ์มี
บัลลังก์และรอยพระบาทอยู่ข้างล่าง ตอนปฐมเทศนาใช้รูปธรรมจักรตั้งบนยอดเสา มีบัลลังก์วาง
เปล่า กวางหมอบ และตอนปรินิพานใช้สัญลักษณ์รูปสกุ๊ปและมีการสักการบูชา (ผาสุข อินทรารุช,
2542, หน้า 157)

ในช่วงยุคกลางแม้จะยังใช้ระบบสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรูปอยู่บ้าง แต่ได้เริ่มทำรูป
พระพุทธรูปในลักษณะของบุคคลแบบบุคคลาธิฐาน จนถึงยุคปลายราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 นิยม
สร้างพระพุทธรูปประทับสมาธิแบบหลวม ๆ พระหัตถ์ทำปางสมาธิ ส่วนพระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นระดับ
พระอังสาทำปางประทานอภัย นิยมห่มจีวรแบบเฉียง (เปิดพระอังสาขวา) ส่วนพระพุทธรูปประทับ
ยืนนิยมห่มจีวรแบบคลุม พระหัตถ์ซ้ายจับชายจีวร พระหัตถ์ขวาทำปางประทานอภัย แต่ที่พบได้
มากและเป็นเอกลักษณ์ในศิลปะอินเดียใต้แบบอมราวดี และศิลปะศรีลังกา สมัยอนูราชปุระคือ
พระพุทธรูปประทับยืนครองจีวรแบบห่มเฉียง (เปิดพระอังสาขวา) พระหัตถ์ซ้ายจับชายจีวร
พระหัตถ์ขวาทำปางประทานอภัย นอกนั้นยังนิยมภาพพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าเสวยวิมุตติสุขใน
สัปดาหที่หก ด้วยการสร้างพระพุทธรูปประทับเหนือชนคานและแผ่พังพานปกคลุมพระพุทธรูป
(ปางนคปก) ซึ่งในพื้นที่อินเดียได้มีลัทธินิยมการบูชา หรือ นาค สำหรับในอินเดียภาคเหนือนั้นไม่
ปรากฏรูปแบบดังกล่าว (ผาสุข อินทรารุช, 2542, หน้า 157)

1.4.1 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืนแสดงธรรม จากนครราชสีมา

พระพุทธรูปประทับยืนแสดงธรรม สำริด ครองจีวรห่มเฉียง เปิดอังสาขวา
พระหัตถ์ซ้ายกำชายจีวร ชายจีวรห้อยจากพระกรซ้าย พาดผ่านพระชงฆ์ พระหัตถ์ขวายกขึ้นระดับ
พระอุระ แสดงธรรมด้วยการจับนิ้วพระหัตถ์แบบวิตรรกมูทรา พุทธลักษณะทั้งหมดดังกล่าวนี้มี
รูปแบบที่คล้ายคลึงกับพระพุทธรูปศิลปะอมราวดี และนาคารชุน โคนทะเล ในแคว้นอานธาระ ทาง
ภาคใต้ของอินเดีย และศิลปะลังกาแบบอนูราชปุระ กำหนดอายุราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 11
เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าปูชนียวัตถุในพระพุทธศาสนาถูกนำเข้ามาในดินแดนอีสาน
ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 อย่างไรก็ตามพระพุทธรูปดังกล่าวมีขนาดไม่ใหญ่มาก จึงอาจมีการ
เคลื่อนย้ายมาจากแหล่งอื่น ๆ ก็ได้ แต่กระนั้นก็ตามยังมีการค้นพบพระพุทธรูปรุ่นแรก ๆ แบบ

เดียวกันนี้ในพื้นที่อื่น ๆ ด้วยเช่นกันคือ พระพุทธรูปประทับยืนแสดงธรรม พบที่อำเภอสุโขทัย โลก
จังหวัดนราธิวาส พระพุทธรูปปางประทานพร พบที่อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งเป็น
องค์พระปฏิมาขนาดเล็ก มีรูปแบบใกล้เคียงกับศิลปะอินเดียแบบคุปตะ จึงอาจเป็นการนำติดตัวเข้า
มาของชาวอินเดีย รวมทั้งพระพุทธรูปรุ่นแรกที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ร่วมยุคสมัยกัน เช่น
ศิลปะชวาภาคกลาง ศิลปะจาม และศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร เป็นต้น(กรมศิลปากร, 2552,
หน้า 16-19

1.4.2 พระพุทธรูปศิลา นาคปรก จากเมือง โบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์

พระพุทธรูปนาคปรกองค์นี้ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดอุทัยมงคลาราม ตำบลหินลาด อำเภอ
ห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา เป็นพระพุทธรูปนาคปรกปางสมาธิ ครองจีวรห่มเฉียง จีวรเรียบไม่
มีริ้ว และไม่ปรากฏชายจีวร ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของศิลปะอมราวดี รวมทั้งลักษณะของ
พระพักตร์และท่าการประทับนั่งที่แสดงการขัดสมาธิอย่างหลวม ๆ ซึ่งยังรักษารูปแบบของศิลปะ
อมราวดีไว้ อาจเป็นลักษณะเฉพาะแบบศิลปะอมราวดี ที่ไม่ปรากฏในศรีลังกา ส่วนลักษณะนาคนั้น
เป็นแบบทราวดีแล้ว กล่าวคือการทำหน้าแบน มองตรง (ต่างจากนาคในวัฒนธรรมเขมรที่รูปหน้า
ยาว และสามารถมองเห็นด้านข้าง) กำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 (กรมศิลปากร, 2552,
หน้า 42-44)

นอกจากนี้ยังพบพระพุทธรูปนาคปรกศิลาลักษณะเดียวกันนี้อีกองค์หนึ่งจากปราจีนบุรี
ซึ่งแสดงอิทธิพลของศิลปะอมราวดีและคุปตะมากที่สุด เช่นเดียวกับพระพุทธรูปนาคปรกปางสมาธิ
จากเมือง โบราณบ้านฝ้าย ที่แสดงรายละเอียดของสุนทรียภาพส่วนพระพักตร์ พระเศียร และกาย
วิภาคของพระวรกายที่คล้ายคลึงกัน หากประทับแสดงปางสมาธิอยู่ภายใต้พระศรีมหาโพธิ์ มีสลู
ทรงหม้อน้ำหรือปुरुณะฆฏะ ปีกฉัตรราวดี ประกอบทางเบื้องหลังทั้งสองข้าง อันอาจได้รับอิทธิพล
จากศิลปะลังกาแบบอนุราชปุระ ภายใต้อิทธิพลศิลปะอินเดียได้แบบอมราวดี อายุราวปลาย
พุทธศตวรรษที่ 12 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 13 (กรมศิลปากร, 2552, หน้า 42-44)

รูปแบบของเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน

1. ผังเมือง

เราไม่สามารถทราบได้แน่ชัดว่าเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นมีลักษณะเป็นเช่น
ไร แต่เอกสารจีนที่กล่าวถึงอาณาจักร “โหลเหอ” ซึ่งนักวิชาการต่างเชื่อว่าเป็นอาณาจักรทวารวดีทวารวดี
ที่อยู่ทางภาคกลางนั้น ได้ให้ภาพเกี่ยวกับการจัดระบบการปกครองและการบริหารจัดการพื้นที่
สำหรับการอยู่อาศัยของเมืองในวัฒนธรรมทวารวดี และปฏิเสธไม่ได้ว่าอยู่ร่วมสมัยกับเมืองใน

วัฒนธรรมทวารวดีอีสานด้วยเช่นเดียวกัน โดยเอกสารจีนนั้นกล่าวว่า “...กษัตริย์แซ่โถงเหอหลอชื่อ ฟุเยซีเหยาปกครองเมืองหลายเมือง...ภายในกำแพงเมืองเป็นพระราชวังทั้งหมด ภายนอกมีผู้คนอยู่อาศัยถึงหมื่นกว่าครัวเรือน กษัตริย์มีทหารรักษาวังร้อยกว่าคน...ตำแหน่งขุนนางมีเจาฉิงจางจุง คูแล ราชการงานเมืองทั้งหมดภายในอาณาจักร...” (เจลิม ยงบุญเกิด, หน้า 39 อ้างถึงใน ธิดา สาระยา, 2532, หน้า 228) เนื้อความจากเอกสารนี้แสดงให้เห็นว่าการรวมกลุ่มกันเป็นชุมชนเมืองใน วัฒนธรรมทวารวดี มีการบริหารจัดการพื้นที่สำหรับอยู่อาศัยทั้งในเมืองหลักที่เป็นศูนย์กลาง รวมทั้งชุมชนรอบนอกเมืองออกไป ซึ่งภาพรวมทั้งหมคนั้นอนุมานจากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ใน ปัจจุบัน ด้วยโบราณวัตถุ-สถานต่าง ๆ ทั้งที่อยู่ในตำแหน่งศูนย์กลางของเมือง รอบนอก และตาม พื้นที่ห่างไกลออกไป ทั้งรูปแบบร่องรอยของคูน้ำ-คันดิน ปูชนียสถาน สรูป-เจดีย์ ปูชนียวัตถุต่าง ๆ อย่างเสมหิน พระพุทธรูป โดยแยกกล่าวได้ดังนี้

2. ระบบคูน้ำ - คันดิน

หน้าที่หรือประโยชน์ของคูน้ำ คันดินนั้น คงมีไว้สำหรับการอุปโภค-บริโภค และป้องกัน ข้าศึกศัตรู โดยรูปแบบของผังเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน มีรูปแบบ ไม่สม่ำเสมอ เมื่อเทียบกับ รูปแบบของผังเมืองในวัฒนธรรมเขมรในสมัยเมืองพระนคร และส่วนใหญ่อยู่ใกล้กับแหล่งน้ำ หรือ ล้อมไปกับลำน้ำธรรมชาติ ด้วยการขุดคูเมืองขึ้นมาสองถึงสามชั้น ให้เป็นเมืองชั้นในและเมือง ชั้นนอกนั้น มีตัวอย่างเมืองที่สำคัญในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานเช่น เมืองเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครราชสีมา เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม เมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองต่าง ๆ ดังกล่าวนี้มีขนาดกว้างใหญ่ประมาณ 1,000 เมตร ความยาวประมาณ 1,800 -2,000 เมตร จาก รายงานการขุดค้นขุดแต่งทางคัน โบราณคดีพบว่า ดินที่ขุดเป็นคูเมืองเหล่านี้ถูกนำมาสร้างเป็นแนว คันดินหรือเชิงเทินดิน โดยเฉพาะที่เมืองฟ้าแดดสงยาง ภายในเมืองพบว่าการขุดคูน้ำและแนวคัน ดินมากมาย ก่อนที่ผังเมืองที่กล่าวมาทั้งหมดจะมีความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คือการปรับรูปแบบ หรือระบบผังเมืองจากรูปแบบไม่สม่ำเสมอ มาเป็นรูปแบบสม่ำเสมออย่างในวัฒนธรรมเขมร

ตัวอย่างของเมืองที่พบได้ถึงการปรับเปลี่ยนดังกล่าว เช่นเมืองเสมาได้มีการขุดสระน้ำ หรือบารายขึ้นมาภายในใกล้กับศูนย์กลางเมืองทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ (ตรงบริเวณ โบราณสถาน หมายเลข 1) เมืองนครจำปาศรี ก็มีการขุดแต่งแนวคูน้ำให้มีรูปแบบสม่ำเสมอ โดยการขุดคูเมืองเป็น แนวรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า พร้อมทั้งการพบหลักฐานในวัฒนธรรมเขมรเช่น โบราณสถานศาลานางขาว อโรคยาศาลกู่ตันตรัตน์ และหลักฐาน โบราณวัตถุที่เป็นเทวรูปพระวัชรสัตว์ พระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวร เครื่องประดับสถาปัตยกรรมในแบบวัฒนธรรมเขมรอีกมาก หลักฐานบางส่วน ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น เมืองฟ้าแดดสงยาง ปรากฏแนวคูน้ำคันดิน

เพิ่มเติมขึ้นมาจากแนวเดิมของคูเมืองชั้นใน โดยขุดแนวสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ซ้อนขยายเพิ่มออกไปจากแนวเดิม

จากรายงานการขุดค้นขุดแต่งทางด้านโบราณคดี เมืองหลักในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ทั้งสี่เมืองที่กล่าวมานี้ ล้วนพบหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมและชั้นดินการอยู่อาศัยสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจากวัตถุหลักฐานในชั้นดินล่างสุด คือภาชนะดินเผาในวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ การฝังศพแบบนอนหงายเหยียดยาวในประเพณีการฝังศพครั้งที่หนึ่ง ต่อเนื่องด้วยชั้นดินการอยู่อาศัยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี ที่พบภาชนะดินเผาแบบมีพวย (กาน้ำ) การปลงศพด้วยการเก็บกระดูกที่ผ่านการฝังมาแล้วในครั้งแรก บรรจุในภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ แล้วนำไปฝังอีกครั้ง แบบการฝังศพครั้งที่สอง และชั้นดินบนสุดนั้นเป็นหลักฐานจากวัฒนธรรมเขมร ด้วยการพบเครื่องถ้วยในวัฒนธรรมเขมร เคลือบแบบเตาบ้านกรวด อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์

3. ชุมชนและพื้นที่การอยู่อาศัย

ตามที่กล่าวแล้วในตอนต้นของหัวข้อนี้ ว่าพื้นที่การอยู่อาศัยของชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดี มีทั้งเมืองที่เป็นศูนย์กลางของอำนาจทางการเมือง คือพระราชวัง และศูนย์รวมของความรู้ที่หาที่เป็นศาสนสถานกลางใจเมือง ชุมชนรายรอบนอกเมืองของชนชั้นระดับรองลงไป ชุมชนภายนอก ชุมชนชนบทที่ห่างไกลออกไป ซึ่งแม้จะไม่เหลือหลักฐานเชิงประจักษ์ทางด้านโบราณคดี แต่ก็สามารถศึกษาได้จากภาพสลักที่ปรากฏบนวัตถุทางวัฒนธรรมอย่างอื่น ทั้งใบเสมา และพระพิมพ์แบบต่าง ๆ เช่น ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนพิมพ์พิลาป เสมาสลักภาพพระเวสสันดรชาดก เสมาสลักภาพสรภังคชาดก ศิลปวัตถุเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงรูปแบบของสถาปัตยกรรมประเภทที่อยู่อาศัยของชนชั้นปกครอง ตั้งแต่รูปแบบของกำแพง ประตูเมือง วังหรือปราสาทราชมณเฑียร รวมทั้งราชอาณาจักรที่ประทับ ซึ่งกล่าวได้ดังต่อไปนี้

3.1 กำแพง

วัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างสมัยวัฒนธรรมทวารวดีนั้นพบว่ามีการใช้หินทราย ศิลาแลง การก่อด้วยอิฐ ฉาบฉนวนด้วยปูนขาว หรือเพิ่มการปั้นปูนประดับ และจากเครื่องมือ รายงานการขุดค้นทางด้านโบราณคดีโดยกรมศิลปากร ของเมืองฟ้าแดดสงยาง พบชิ้นส่วนของปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรมจำนวนมาก ส่วนวัสดุประเภทไม้นั้นน่าจะมีใช้กันอย่างเป็นสามัญ เพราะภาพสลักจากใบเสมาต่างก็แสดงให้เห็นถึงรูปแบบของอาคารบ้านเรือนที่สร้างจากไม้ และโดยเฉพาะการพบร่องรอยจากหลักฐานประเภทศาสนสถานี่สร้างจากศิลานั้นพบว่าเป็นการสร้างเลียนแบบเครื่องไม้ เช่นกรอบวงกบประตู หน้าต่างจากวิหารพระพุทธไสยาสน์วัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา อำเภอดูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น

สำหรับกำแพงเมือง ไม่มีหลักฐานยืนยันได้ชัดเจน จากการขุดแต่งทางโบราณคดีในเมืองฟ้าแดดสงยาง และเมืองเสมาได้พบส่วนฐานของกำแพงแก้ว ซึ่งเกี่ยวข้องกับศาสนสถานมากกว่าที่จะเป็นกำแพงเมือง และภาพสลักบนใบเสมาก็ได้แสดงให้เห็นถึงรูปแบบของกำแพงเมืองสมัยทวารวดีที่น่าจะเกี่ยวกับกำแพงที่พิกอาศัยของชนชั้นปกครองอย่างปราสาทราชมณเฑียรสถานต่าง ๆ ส่วนระบบป้องกันเมืองนอกเหนือไปจากกำแพงแล้วอาจใช้คูน้ำและคันดินเป็นหลัก

3.2 ชุมประคู

รูปแบบของประตูพระราชวังจากใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนพิมพ์พิลาปแสดงให้เห็นถึงรูปแบบ โครงสร้างทางสถาปัตยกรรม และกรรมวิธีในการก่อสร้างใช้ระบบเสาตั้งคานทับ ที่ต้องการความแข็งแรงเป็นพิเศษสำหรับรับและถ่ายน้ำหนักจากส่วนบนลงสู่ฐานล่าง ซึ่งเป็นกรรมวิธีที่พบได้ในวัฒนธรรมชั้นหลังด้วยเช่น ระบบการก่อสร้างปราสาทในวัฒนธรรมเขมรก็ใช้กรรมวิธีอย่างเดียวกันนี้ อีกทั้งมีความสอดคล้องสัมพันธ์กับรูปแบบและความหมายของคำว่าปราสาท คือความเป็นเรือนชั้น ด้วยระบบการตั้งเสาคู่ขนาน และวางทับซ้อนด้วยคานทับหลังต่อชั้นซ้อนลดหลั่นกันไปจนบรรจบที่ชั้นบนสุด คือส่วนยอด

อนึ่ง ได้พบหลักฐานจากส่วนฐานของสถาปัตยกรรมเช่นวิหารพระพุทธไสยาสน์จากเมืองเสมา ว่ามีหลุมเสาอยู่ทั้งสองด้านของกรอบประตู แสดงให้เห็นถึงกรรมวิธีใบบานประตูไม้สำหรับปิด-เปิด ซึ่งหลุมลักษณะแบบนี้ก็พบได้ทั่วไปในสถาปัตยกรรมแบบเจนละในวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร อย่างโบราณสถานดงเมืองเตย และยังคงใช้รูปแบบ กรรมวิธีนี้สืบมาจนปัจจุบันแบบประตูของอุโบสถ-วิหารในสถาปัตยกรรมไทย

3.3 ราชวัง

สถานที่ประทับสำหรับชนชั้นปกครอง เห็นได้ถึงรูปแบบของสถาปัตยกรรมแบบหลังคาจั่วรูปสามเหลี่ยม ตรงส่วนที่เป็นเรือน โถงยื่นออกข้างทั้งสองด้าน ด้วยลักษณะของจั่วรูปสามเหลี่ยม มีป้านลมเป็นตัวหางคม้วนอยู่ที่ปลายกรอบ ซึ่งรูปแบบของสิ่งก่อสร้างแบบนี้สามารถเปรียบเทียบได้กับรูปแบบทั่ว ๆ ไปของอาคารสถาปัตยกรรมในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งปราสาทหินในวัฒนธรรมเขมร อย่างปราสาทพระวิหาร ตรงปลายกรอบซุ้มก็มีลักษณะของตัวหางอย่างเดียวกัน รวมทั้งร่องรอยของการเจาะ เสาะร่อง สำหรับเครื่องบนหลังคาแบบจั่วรูปสามเหลี่ยม นอกจากนี้ระบบหลังคาเครื่องบนแบบนี้ก็ยังมีที่ศาสนสถานวัดภู แหวงจำปาสัก ใน ส.ป.ป.ลาว รวมทั้งภาพสลักนูนประดับปราสาทหินอื่น ๆ เช่นปราสาทพนมรุ้ง เป็นต้น ชั้นส่วนของปลายกรอบซุ้มแบบตัวหางป้านลมนี้ ยังพบชิ้นส่วนหลักฐานที่เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมาด้วย และในวัฒนธรรมชั้นหลังของยุคต่อมาที่มีรูปแบบของสถาปัตยกรรมอาคารทรงโรงแบบจั่วสามเหลี่ยมตัวหางป้านลมแบบนี้เช่นกัน ทั้งในสถาปัตยกรรมแบบล้านนา ล้านช้าง สุโขทัย

3.4 บัลลังก์

สถานที่ประทับตามฐานานุศักดิ์ สำหรับที่ประทับจัดถวายพระพุทธเจ้าในคราวเสด็จมาโปรดพระนางพิมพา ตามเนื้อความในพุทธประวัติตอนนี้ระบุไว้ว่า พระพุทธองค์เสด็จมาที่ประทับของพระนางพิมพา แสดงว่าบัลลังก์ที่พระพุทธองค์ประทับนี้ ตั้งอยู่ในวัง หรือเรือนประทับของพระนางพิมพา โดยรายละเอียดของภาพสลักทำเป็นบัลลังก์แบบเก้าอี้มีพนักพิง ประทับนั่งห้อยพระบาทแบบประดัมพปาทาสนะ หรือภัทรราสนะ พนักพิงด้านหลังมีปลายกรอบยื่นออกซ้าย-ขวา ที่ปลายกรอบสลักเป็นรูปคล้ายหุ้มกร ซึ่งเป็นสัตว์มงคลเป็นที่นิยมในวัฒนธรรมทวารวดี และในวัฒนธรรมอื่น ๆ ที่ร่วมยุคสมัยกันทั้งวัฒนธรรมจาม วัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร โดยนิยมสลักรูปกรที่ปลายกรอบหุ้มบ้าง ปลายท่อโสมสูตรบ้าง รูปแบบของบัลลังก์ในลักษณะเดียวกันนี้ยังพบได้จากพระพิมพ์พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งห้อยพระบาท (นั่งเมือง) ในพระพิมพ์ดินเผาจากเมืองนครจำปาศรี อ่างเขื่อนาคูน จังหวัดมหาสารคาม นอกจากนี้บัลลังก์ยังเป็นเครื่องราชูปโภคประกอบพระยศของฐานันดรสูงของความเป็นกษัตริย์อย่างเครื่องราชกกุธภัณฑ์ด้วย

เมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานที่พบหลักฐานว่ามีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่อง

1. เมืองเสมา

จากการขุดค้น-ขุดแต่งทางโบราณคดีที่เมืองเสมา สามารถแบ่งหลักฐานจากวัตถุทางวัฒนธรรมออกได้เป็นสองกลุ่ม หรือสองยุคสมัยด้วยกัน ซึ่งก็มีความสัมพันธ์สอดคล้องกับชั้นดินทางวัฒนธรรม จากหลุมขุดตรวจชั้นดินที่อยู่อาศัยของชุมชน โบราณแห่งนี้คือ

สมัยแรกเริ่ม ชุมชน โบราณที่เข้ามาอยู่อาศัยที่เมืองเสมาคือ ชุมชนที่มีวัฒนธรรมแบบทวารวดีแล้ว โดยค้นพบหลักฐานการอยู่อาศัยอัน ได้แก่ ภาชนะดินเผาหลายใบไม้ในกรอบสี่เหลี่ยม หม้อมีสัน หม้อกุ่มขี้หรือหม้อมีพวย ภาชนะลายเชือกทาบลายจุดขีด ลายกดประทับคล้ายเครื่องจักรสาน ภาชนะเคลือบน้ำดินสีแดง ภาชนะเหล่านี้เป็นภาชนะแบบที่พบทั่วไปในแหล่งโบราณคดีของวัฒนธรรมแบบทวารวดีอย่างในภาคกลาง เช่นที่เมืองโบราณคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี เมืองอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองโบราณนครปฐม อำเภอนครชัยศรี และอำเภอมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม เมืองลพบุรี จังหวัดลพบุรี เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ เมืองโบราณบ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี รวมทั้งเมืองโบราณศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ (สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 243)

ที่สำคัญภาชนะดังกล่าวข้างต้น ได้พบปะปนอยู่ในชั้นดินเดียวกันกับที่พบภาชนะแบบพินายดำ อันเป็นภาชนะเฉพาะของท้องถิ่นในแหล่งชุมชน โบราณแถบจังหวัดนครราชสีมา

โดยเฉพาะวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสืบเนื่องมาจนเข้าสู่สมัยแรกเริ่ม ประวัติศาสตร์ของวัฒนธรรมทุ่งสำริด เช่นบ้านธารปราสาท บ้านหลุมข้าว บ้านเนินอุโลก บ้านโนนวัด อำเภอโนนสูง และเป็นภาชนะดินเผาที่พบในชั้นดินการอยู่อาศัยล่างสุดของชุมชน โบราณที่เมืองเสมาแห่งนี้ด้วย (สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 243)

สมัยต่อมา พบหลักฐานเกี่ยวกับวัฒนธรรมเขมร การอยู่อาศัยที่ต่อเนื่องจากสมัยแรกเริ่มที่เป็นชุมชนวัฒนธรรมแบบทวารวดี ภาชนะดินเผาในสมัยเริ่มแรกก่อนหน้านี้ยังคงใช้สอยสืบเนื่องจนถึงในสมัยต่อมา และภาชนะดินเผาที่พบใหม่ในห้วงเวลานี้ ได้แก่ ภาชนะทรงไห ภาชนะทรงชาม ภาชนะทรงดรัม ที่เคลือบผิวเป็นสีเขียว และเคลือบแบบสองสีคือสีเขียวกับสีน้ำตาลบนภาชนะใบเดียวกัน ซึ่งเป็นภาชนะดินเผาจากแหล่งเตาบ้านกรวด อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ ภาชนะรูปแบบนี้เป็นภาชนะในวัฒนธรรมแบบเขมร ที่พบได้โดยทั่วไปในชุมชน โบราณสมัยลพบุรี ของภาคอีสาน รวมทั้งภาคกลางที่ปรากฏร่องรอยวัฒนธรรมแบบเขมรด้วย (สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 243)

ประจักษ์พยานบนผิวดินที่เด่นชัดในสมัยนี้ คือ โบราณสถานหมายเลข 1 ซึ่งเป็นปราสาทอิฐแบบเขมร หลังเดียว ตั้งอยู่กลางเมือง โบราณเสมา และนี่คงเป็นหลักฐานด้านการอยู่อาศัยสมัยสุดท้ายในเมืองเสมา ก่อนที่เมือง โบราณแห่งนี้จะถูกทิ้งร้างไป โดยกำหนดอายุได้จากหลักฐานเครื่องถ้วยจีน สมัยราชวงศ์หยวน ประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 – 19 (สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 244)

นอกจากหลักฐานทางด้านโบราณวัตถุแล้ว เมือง โบราณเสมายังปรากฏหลักฐานด้านจารึกที่พบในบริเวณเมืองเสมาแห่งนี้ ดังศิลาจารึกทั้ง 3 หลัก (ตามที่ได้กล่าวแล้ว) ที่นำไปสู่การตั้งเป็นข้อสมมุติฐานอย่างกว้าง ๆ ได้ถึงพัฒนาการของเมืองเสมาคือ

ในระยะเริ่มแรกชุมชน โบราณเมืองเสมาเป็นชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดี ดังที่มีการสร้างศาสนสถานขึ้นมากมายหลายแห่ง เช่น โบราณสถานหมายเลข 2 โบราณสถานหมายเลข 3 (เจดีย์ฐานแปดเหลี่ยม) โบราณสถานหมายเลข 4 โบราณสถานหมายเลข 5 โบราณสถานหมายเลข 7 โบราณสถานหมายเลข 8 โบราณสถานหมายเลข 9 และพระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ (พระนอน) ที่ประดิษฐานอยู่ภายนอกเมืองเสมาทางด้านทิศใต้ โบราณสถานเหล่านี้เป็นสิ่งที่ยืนยันถึงความเป็นชุมชนเมืองในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ดังที่ศิลาจารึกจากบ่ออึกา ได้ระบุศักราชไว้ที่ พ.ศ. 1411 กล่าวถึงพระราชแห่งศรีจนาสะ และอังศเทพผู้ได้รับแล้วซึ่งดินแดนอันถูกละทิ้งนอกรั้วพุกเทศ นัยแห่งจารึกหลักนี้อาจบ่งบอกถึงความเป็นรัฐเอกเทศของเมืองศรีจนาสะหรือเมืองเสมาที่มีกษัตริย์ปกครองแล้ว มีคติความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ควบคู่กันไป ซึ่ง

รัฐอิสระแห่งนี้อยู่นอกเขตอำนาจของอาณาจักรเขมร โบราณ

ในระยะเวลาต่อมาปรากฏศิลาจารึกเมืองเสมาซึ่งเป็นจารึกที่เกี่ยวข้องกับรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 แห่งเมืองพระนครของเขมร ระบุศักราชตรงกับ พ.ศ.1514 (จารึกในประเทศไทย เล่ม 3, 2529, หน้า 112-116) รวมถึงข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในราชสำนักเขมร โบราณ ที่ได้กระทำขึ้นที่เมืองเสมาแห่งนี้ อาทิ พราหมณ์ยัชฌูวราหะ พราหมณ์ศิขรสวามี โขลณูวิชัย ศรีทฤณ ภัคดีสิงหรวรมัน

2. เมืองนครจำปาศรี

หลักฐานจากการขุดค้นทางโบราณคดีในนครจำปาศรี ในบริเวณห่างจากศาลานางขาวไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 30 เมตรพบร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์ มีการขุดพบโครงกระดูกจากการฝังศพแบบครั้งที่หนึ่ง และมีโครงกระดูกที่บรรจุในภาชนะดินเผา เป็นลักษณะการฝังศพแบบครั้งที่สอง สันนิษฐานว่าอยู่ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยต้นประวัติศาสตร์

ร่องรอยการอยู่อาศัยสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งตั้งชุมชนอยู่บริเวณที่เป็นเนินดินหลายแห่ง มีการใช้โลหะเหล็กในชุมชนและการใช้ภาชนะดินเผาในแบบกลุ่มทุ่งกุลาร้องไห้ (ชุมชนโบราณบ้านเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด) ซึ่งดูเหมือนจะเกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน โดยสังเกตจากการขุดพบร่องรอยพิธีกรรมในการฝังศพทั้งสองแบบที่มีลักษณะแตกต่างกัน ในระดับชั้นดินเดียวกันหรือใกล้ ๆ กัน ซ่อนทับอยู่ นอกจากนี้ยังมีหลักฐานอื่น ๆ เป็นโบราณวัตถุที่ทำจากดินเผา หินมีค่า และโลหะ เช่นกาน้ำ เบียดินเผา แวดินเผา ภาชนะดินเผาแบบทวารวดีและแบบทุ่งกุลาร้องไห้ กำไลสำริด และลูกปัดหินคาร์เนเลียนซึ่งเป็นวัตถุที่มาจากภายนอกชุมชน จัดเป็นโบราณวัตถุในกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดี ประกอบกับวิธีการในการเก็บกระดูกที่เผาแล้วบรรจุลงในภาชนะดินเผา ทั้งขนาดใหญ่และเล็กซึ่งได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนา รวมทั้งเครื่องมือเหล็กและการทับถมของชั้นดิน แสดงให้เห็นถึงลำดับชั้นวัฒนธรรมที่มีการอาศัยของชุมชนบริเวณรอบ ๆ เนินดินฝังศพในระดับชั้นวัฒนธรรมการตั้งถิ่นฐานชั้นต่ำสุด โดยจัดอยู่ในระยะการอาศัยระยะที่ 1 ที่เริ่มรับอิทธิพลทวารวดี ในขณะที่เดียวกันก็ยังคงรักษาวัฒนธรรมเดิมตามแบบท้องถิ่นของตนตามความเชื่อและพิธีกรรมในการฝังศพแบบนอนหงายเหยียดยาวสืบเนื่องมา ซึ่งมีประเพณีการปลงศพที่หลากหลาย ทั้งแบบการฝังนอนหงายเหยียดยาว และแบบบรรจุกระดูกลงในภาชนะดินเผาทรงกลมและรูปไข่ขนาดใหญ่ โดยประเพณีปลงศพที่แตกต่างกันนี้ดำเนินต่อเนื่องติดต่อกันยาวนาน จนถึงระยะการอยู่อาศัยระยะที่ 2 (พัชรี สาริกบุตร, 2538, หน้า 102-103)

หลักฐานจากกลุ่มภาชนะดินเผาที่มีลายเขียนสีแดงแบบเดียวกับภาชนะดินเผาแบบทุ่งกุลาร้องไห้ พิธีการฝังศพแบบนอนหงายเหยียดยาวและการบรรจุศพลงในภาชนะดินเผา ร่องรอย

กิจกรรมการถลุงเหล็ก ชิ้นส่วนของเครื่องมือเหล็กที่ฝังอยู่รวมกันกับ โครงกระดูกที่พบอยู่ในระดับล่างสุด ลูกปัดหินคาร์เนเลียนสีส้มลูกใหญ่ ซึ่งเกี่ยวข้องกับภาชนะดินเผาบรรจุกระดูกทรงรูปไข่ กำไลสำริดที่สวมอยู่กับ โครงกระดูก ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ และชิ้นส่วนของพวยกา ซึ่งมีทั้งที่เป็นแบบพื้นเมือง คือพวยสั้น ๆ และชิ้นส่วนพวยกาแบบยาวที่พบแพร่หลายตามเมืองโบราณสมัยทวารวดีในแถบภาคกลาง

ร่องรอยหลักฐานเหล่านี้เองแสดงว่ากลุ่มชนพื้นเมืองกลุ่มนี้มีพัฒนาการก้าวหน้าระดับหนึ่งแล้ว รู้จักการถลุงเหล็ก ใช้เครื่องมือเหล็ก ใช้เครื่องประดับที่เป็นกำไลสำริด ลูกปัดหิน และยังได้มีการติดต่อกับชุมชนภายนอกที่ได้รับอารยธรรมอินเดียแล้วทั้งที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคเดียวกันและที่ไกลออกไปในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (บรูโน คาแซงส์, 2538, หน้า 79)

ต่อมาในระยะเวลาอยู่อาศัยระยะที่ 2 ยังคงมีการประกอบพิธีการฝังศพแบบเดิมที่ต่อเนื่องมาจากในสมัยแรก ในระยะนี้พบการแพร่หลายเข้ามาของวัฒนธรรมทวารวดี พบลูกปัดแก้วสีต่าง ๆ ลูกปัดหินขนาดเล็ก ชิ้นส่วนของภาชนะดินเผาที่เรียกว่ากาน้ำหรือคนโท เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบรูปแบบของภาชนะ เช่นหม้อน้ำแบบมีพวย หรือคนโท แสดงให้เห็นว่าชนกลุ่มนี้มีการติดต่อกับแหล่งโบราณสมัยทวารวดีทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ในแถบภาคกลางของประเทศไทยอย่างต่อเนื่อง ทำให้สิ่งของเครื่องประดับและรูปแบบภาชนะที่นิยมกันมากในวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางแพร่หลายเข้ามา มีการทำภาชนะดินเผารูปทรงใหม่ขึ้นในชุมชน ในขณะที่ภาชนะแบบดั้งเดิมก็ยังทำอยู่ แต่เทคนิคและวิธีการตกแต่งลวดลายด้วยการเขียนสีเป็นแถบเส้นขนานทับบนผิวที่มีลายเชือกทาบ การเขียนสีที่ปาดด้านใน และการเขียนสีเป็นเส้นดั่งที่ขอบปากด้านใน อันเป็นเอกลักษณ์เด่นของกลุ่มภาชนะดินเผาแบบวัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ได้ค่อย ๆ หดความนิยมไป การติดต่อกับชุมชนภายนอกมิได้ทำให้ความเชื่อเกี่ยวกับการปลงศพ โดยการฝังมาแต่เดิมเล็กลงไป ส่งผลให้มีพิธีกรรมที่หลากหลายขึ้นมากกว่าแต่ก่อน นอกจากนี้ยังพบร่องรอยของศาสนสถานจำนวนมากว่า 20 แห่ง ทั้งที่พบบริเวณในเมืองและนอกเมือง เช่นสถานางขา ซึ่งมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 รวมทั้งการขุดพบสลูปลำริดที่เชื่อว่าบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและพระพิมพ์ดินเผาแบบทวารวดีจำนวนมากที่บริเวณนอกเมือง การพบภาชนะดินเผาขนาดเล็กรูปทรงไข่มีฝาครอบ 2 ใบ บรรจุกระดูกที่เผาแล้วพร้อมถ้ำอังการฝังรวมอยู่ในชั้นดินที่มีการฝังศพแบบดั้งเดิม แต่อยู่ในระดับชั้นดินด้านบนนั้น แสดงว่าความเชื่อในพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการปลงศพด้วยการเผาแล้วเก็บอัฐิเข้าบรรจุลงภาชนะดินเผาแล้วฝัง เริ่มเข้าไปมีบทบาทกับชุมชนโบราณในระยะที่ 2 แล้ว (บรูโน คาแซงส์, 2538, หน้า 79) สันนิษฐานว่าในช่วงระยะนี้มีการขยายตัวของชุมชนเพิ่มมากขึ้น เกิดการพัฒนาเป็นบ้านเป็นเมืองขึ้น มีการจัดการแหล่งน้ำโดยมีการขุดคูเมือง กำแพงดินขึ้นรอบเมือง เพื่อใช้ในการเก็บกักน้ำและการเกษตรกรรม ลักษณะของการเกิดชุมชนที่มี

คูเมือง กำแพงเมืองนี้ แสดงให้เห็นถึงการเกิดของรัฐเล็ก ๆ ซึ่งค่อย ๆ ขยายตัวจากบริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึงเข้ามาในระยะแรก ๆ ของสมัยประวัติศาสตร์

ระยะการอยู่อาศัยระยะที่ 3 เป็นช่วงที่มีการแพร่เข้ามาของวัฒนธรรมเขมร จากหลักฐานการพบเศษภาชนะดินเผาแบบเนื้อแกร่งทั้งชนิดเคลือบและไม่เคลือบ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นผลิตภัณฑ์จากเตาบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16-19 นอกจากนี้ยังพบร่องรอยการนับถือศาสนาฮินดูซึ่งได้แพร่หลายเข้ามาพร้อมกับการสร้างศาสนสถาน คือถู่ถู่ย แสดงถึงการแผ่ขยายอิทธิพลทางวัฒนธรรมและการเมืองของเขมรเข้ามาบริเวณเมือง โบราณแห่งนี้ด้วย การศึกษาภาพถ่ายทางอากาศและการขุดตรวจชั้นดินทาง โบราณคดีพบว่ามีการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของเมือง โดยมีการขุดขยายแนวคูเมืองออกไปทั้งสองด้านทั้งทางด้านทิศตะวันตกและทิศตะวันออก มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งเป็นลักษณะการสร้างเมืองในวัฒนธรรมแบบเขมร ช้อนทับลงไปในเมือง โบราณที่สร้างในสมัยทวารวดีอีกชั้นหนึ่ง แต่ยังคงรูปแบบการวางผังเมืองเดิมไว้โดยไม่ได้แก้ไข ลักษณะของเมืองที่เป็นสี่เหลี่ยมแบบนี้เป็นอัตลักษณ์การสร้างเมืองแบบเขมรที่ได้รับอิทธิพลทางคติความเชื่อในเรื่องของจักรวาล นอกจากนี้ยังมีการสร้างศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรเพิ่มเติมขึ้น ได้แก่ ถู่ถู่ย ซึ่งเป็นศาสนสถานของชุมชนที่ได้รับอิทธิพลเขมร สร้างขึ้นราวสมัยพุทธศตวรรษที่ 16 ประกอบกับการสร้างบารายหรือสระน้ำควบคู่กันไป ความสำคัญของบารายที่มีต่อชุมชน นอกเหนือจากการเก็บกักน้ำไว้ใช้ภายในชุมชนแล้ว บารายส่วนใหญ่จะมีแผนผังเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งมีผลทางด้านคติความเชื่อของคนในชุมชนว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมภายในศาสนสถานของชุมชนนั่นเอง

จากนั้นในราวพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในจารึกปราสาทพระขรรค์ระบุว่าได้ทรงให้สร้างสถานพยาบาลจำนวน 102 แห่ง (โอโรคยาศาล) ทั่วราชอาณาจักร ซึ่งพบอยู่ในนครจำปาศรีหนึ่งแห่งคือถู่ถู่ยสันตรัตน์ จึงสันนิษฐานได้ว่านครจำปาศรีคงเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งในพื้นที่แถบนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ดินแดนแห่งนี้คงจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเขมรและมีการแพร่เข้ามาของการนับถือศาสนาพุทธในนิกายมหายานด้วย

ในส่วนของศาลานางขาวที่สร้างขึ้นในสมัยทวารวดีนั้น พบร่องรอยการบูรณะทับซ้อนลงไป โดยพบการก่อสร้างเพิ่มเติมจากโบราณสถานในสมัยที่ 2 อย่างไรก็ตามวัฒนธรรมเขมรที่แพร่เข้ามานั้นก็มิได้ทำลายวัฒนธรรมทวารวดีที่เจริญอยู่ก่อนหน้านี้ให้หมดไป แต่มีการผสมผสานและนับถือควบคู่กันมา ดังปรากฏหลักฐานการจารึกที่หลังพระพิมพ์ดินเผาขนาดุน บางชิ้นมีจารึกที่ใช้ภาษามอญ และภาษาเขมรปะปนกัน

ในระยะที่ 4 หลังพุทธศตวรรษที่ 18 ลงมา เป็นระยะสุดท้ายที่อำนาจทางการเมืองของเขมร ได้เสื่อมลงและส่งผลให้บ้านเมืองที่เคยเจริญรุ่งเรืองมาแต่ก่อนค่อย ๆ เสื่อมซาลงไป ซึ่ง

อนุমানจากปริมาณของเศษภาชนะดินเผาที่พบนั้นลดจำนวนลงอย่างมาก อาจแสดงถึงความจำเป็น และสำคัญของภาชนะดินเผาที่ใช้สำหรับพิธีกรรมปลงศพ ลดบทบาทเหลือเพียงใช้งานในชีวิตประจำวัน และวิธีการปลงศพที่เปลี่ยนมาเป็นการเผาตามคติทางพุทธศาสนา ซึ่งไม่ได้ใช้ภาชนะดินเผามากมายในวิธีการปลงศพแบบนี้ อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงจำนวนประชากรที่น้อยลง แต่ก็ยังมีผู้คนอาศัยสืบต่อมาจนกระทั่งทิ้งร้างไปในที่สุด

3. เมืองฟ้าแดดสงยาง

การศึกษาข้อมูลจากการขุดค้นทาง โบราณคดี พบว่าเมืองโบราณแห่งนี้มีการอยู่อาศัยต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ราวพุทธศตวรรษที่ 3-7 (ผาสุข อินทรารุช และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 11) จนถึงยุคสมัยวัฒนธรรมเขมร และการเข้ามาหลังสุดของกลุ่มชนวัฒนธรรมไทยลาว* ในปัจจุบัน

ช่วงเวลาของการอยู่อาศัยในช่วงแรกของชุมชนโบราณแห่งนี้พบหลักฐานเฉพาะบริเวณโนนเมืองเก่า ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือก่อนไปทางตะวันตกของแหล่ง โบราณคดีแห่งนี้ หลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมที่ค้นพบนั้นมีความร่วมทางด้านรูปแบบเดียวกับวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายกับกลุ่มบ้านเชียง โดยการพบภาชนะดินเผาเขียนสีด้วยลวดลายสีแดงบนพื้นสีครีม ซึ่งเป็นภาชนะดินเผาที่แพร่หลายทั้งในแอ่งสกลนครแถบลุ่มแม่น้ำสงคราม รวมถึงแอ่งโคราช แถบลุ่มแม่น้ำมูล-ชี ด้วย (ผาสุข อินทรารุช และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 15)

การศึกษาเกี่ยวกับการกำหนดอายุด้วยวิธีทางวิทยาศาสตร์กับการศึกษาเปรียบเทียบทางรูปแบบของภาชนะดินเผา รวมถึงรูปแบบหรือกรรมวิธี ประเพณีในการปลงศพ ซึ่งนิยมการฝังศพแบบนอนหงายเหยียดยาว ได้ให้ผลลัพธ์ที่สอดคล้องกันว่า การอยู่อาศัยของชุมชนโบราณแห่งนี้เริ่มต้นขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ 3-7 หรือราว ๆ 2,200-1,800 ปีมาแล้ว (ผาสุข อินทรารุช, ม.ป.ป., หน้า 67)

ในสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์หรือตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 7 เป็นต้นไปพบว่าชุมชนแห่งนี้มีพัฒนาการทางเทคโนโลยีที่สูงขึ้นด้วยการรู้จักผลิตภาชนะดินเผาด้วยเตาที่สามารถควบคุมความร้อนหรืออุณหภูมิในเตาเผาแบบแนวนอน รู้จักเทคโนโลยีด้านโลหกรรมด้วยการถลุงเหล็กสำหรับทำเครื่องมือเครื่องใช้แบบต่าง ๆ (ผาสุข อินทรารุช และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 42)

ราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นไปได้ปรากฏหลักฐานว่าชุมชนแห่งนี้ได้แลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชุมชนร่วมสมัยเดียวกันทั้งภายในและภายนอกภูมิภาค เกิดการแลกเปลี่ยนทาง

* ผาสุข อินทรารุช สรุปจากรายงานการขุดค้นทางด้านโบราณคดีจากเมืองฟ้าแดดสงยางว่า ชุมชนโบราณแห่งนี้มีการอยู่อาศัยสืบเนื่องมาจนถึงสมัยอยุธยา ซึ่งน่าจะหมายถึงการเทียบเคียงช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ แต่โดยความสืบเนื่องในการอยู่อาศัยของชุมชนนั้นผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะมีความเกี่ยวข้องกับสมัยไทย-ลาวมากกว่า

วัฒนธรรมต่อกัน เช่นประเพณีการปลงศพได้เกิดวิธีการบรรจุศพลงในภาชนะดินเผาแล้วจึงนำไปฝัง (เป็นประเพณีการฝังศพครั้งที่สอง) ที่พบว่ามีกรปฏิบัติอยู่ก่อนแล้วในแถบลุ่มน้ำมูล-ชี ตอนล่างอย่างชุมชนโบราณในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ เช่นชุมชนโบราณบ้านเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด (ผาสุข อินทรารุช และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 48)

ในขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับชุมชนภายนอกภูมิภาคจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้วยเช่นกัน อย่างการรับวัฒนธรรมพุทธศาสนาที่ปรากฏหลักฐานประเภทพุทธศิลป์ต่าง ๆ ทั้งโบราณสถาน-โบราณวัตถุที่มีความร่วมของรูปแบบบางประการกับศิลปกรรมสมัยทวารวดีทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะพระพิมพ์แบบทวารวดี พบว่าเป็นพิมพ์เดียวกันกับที่พบที่เมืองนครปฐม โบราณ จังหวัดนครปฐม และยังพบแพร่หลายไปในท้องที่อื่น ๆ ของภูมิภาคด้วยเป็นต้นว่าพระพิมพ์จากเมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย เมืองโบราณนครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม (ผาสุข อินทรารุช และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 51-52)

นอกเหนือไปจากพระพิมพ์ที่เมืองโบราณฟ้าแดดสงยางแห่งนี้ยังได้พบเครื่องใช้อื่น ๆ อีกอย่างภาชนะดินเผาแบบทวารวดี ซึ่งเป็นที่นิยมในวัฒนธรรมทวารวดีจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่นหม้อม้ามี่พวย (กาน้ำ) ตะคัน และหม้อแบบมีสัน ซึ่งจากประเพณีการอุทิศสิ่งของลงไปที่การฝังศพแบบนอนหงายเหยียดยาวที่สืบเนื่องมาจากยุคประวัติศาสตร์ตอนปลายในชุมชนแห่งนี้ ยังพบได้ถึงการอุทิศภาชนะดินเผาแบบทวารวดีนี้ลงไปกับศพด้วยเช่นกัน

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17-18 พบว่าชุมชนแห่งนี้ได้เปลี่ยนประเพณีการปลงศพจากการฝังมาเป็นการเผาแล้วเก็บอัฐิใส่ภาชนะดินเผาและนำไปฝังไว้ตามศาสนสถาน (ผาสุข อินทรารุช และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 67)

เมืองฟ้าแดดสงยางจัดเป็นชุมชนโบราณที่พบร่องรอยของกิจกรรมด้านศิลปวัฒนธรรมเนื่องในพุทธศาสนาที่มีความเด่นชัดมากเมืองหนึ่งในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีของวัฒนธรรมทวารวดี จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นศูนย์กลางสำคัญทางพระพุทธศาสนาแห่งหนึ่งในภาคอีสาน มีโบราณสถานที่มีรูปแบบและกรรมวิธีการก่อสร้างตลอดจนการตกแต่งเช่นเดียวกับ โบราณสถานในวัฒนธรรมทวารวดีในภูมิภาคเดียวกัน เช่นศาสนสถานในเมืองเสมา และรวมทั้งวัฒนธรรมทวารวดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยกระจายตัวอยู่ทั้งภายในบริเวณเมืองโบราณและภายนอกเมือง ส่วนประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาที่พบมากที่สุดนั้นไม่ใช่พระพุทธรูป แต่เป็นเสมาหินแบบต่าง ๆ ทั้งแบบที่เป็นแผ่นเรียบ แบบใบพายหรือรูปกลีบบัว สลักเป็นสัญลักษณ์แบบธรรมาธิฐาน มีฐานบัว รูปสถาป ธรรมจักร และภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนาในแบบบุคคลาธิฐาน ทั้งซาดก และพุทธประวัติ และรวมถึงพระพิมพ์ดินเผาที่พบเป็นจำนวนมากตาม โบราณสถานหลายแห่งด้วยกัน (ผาสุข อินทรารุช, ม.ป.ป., หน้า 68)

ศาสนสถานทางพุทธศาสนา

เงื่อนไขที่ก่อให้เกิดพัฒนาการเป็นบ้านเมืองในสมัยทวารวดี ส่วนหนึ่งน่าจะเกิดจากการขยายพื้นที่และเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรจากการทำนาข้าว สำหรับหล่อเลี้ยงชุมชนจนเกิดพัฒนาการขึ้นเป็นบ้านเป็นเมือง การขยายตัวทางวัฒนธรรม เป็นปัจจัยพื้นฐานส่วนหนึ่งของการตั้งบ้านเมือง หรือเป็นพัฒนาการชุมชนในระยะแรกเริ่ม การขยายตัวของชุมชนกระจายไปในถิ่นที่ต่าง ๆ นั้นย่อมหมายถึงพื้นที่ในการทำนา แรงงานในการผลิต หรือจำนวนประชากรย่อมมีมากตามไปด้วย จนสามารถทำบุญด้วยข้าวสารและพบส่วนผสมของแกลบข้าวในอิฐที่ใช้สำหรับก่อสร้างศาสนาคารต่าง ๆ เช่นสถูปเจดีย์จากเมืองโบราณสมัยทวารวดีอีสาน ทั้งเมืองเสมา เมืองโบราณบ้านฝ้าย เมืองนครจำปาศรี เมืองกันทรวิชัย เมืองฟ้าแดดสงยาง วัสดุหลักที่ใช้ในการก่อสร้างล้วนเป็นอิฐที่มีส่วนผสมของแกลบข้าวปนอยู่ด้วย

อนึ่ง อิฐที่ใช้สำหรับก่อสร้างในวัฒนธรรมทวารวดียุคต้น ๆ ที่ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมเจนละของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร จะเห็นได้ว่ามีความแข็งแรงมาก และพบส่วนประกอบของหินแร่ในเนื้ออิฐอยู่ด้วย คุณสมบัติและลักษณะเดียวกันนี้ก็พบด้วยเช่นกันในการสร้างพระพิมพ์ดินเผาบางแบบของวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน เช่นพระพิมพ์ดินเผาขนาดุนแบบต่าง ๆ จากเมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคูนาคูน พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองกันทรวิชัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัด

มหาสารคาม พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ เพราะฉะนั้นการขยายตัวของชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานก็คือความเคลื่อนไหวของคน ผ่านกิจกรรมที่กระทำภายใต้กรอบแนวคิดทางวัฒนธรรมและคติความเชื่อที่มีร่วมกัน โดยเน้นให้เห็นถึงพลังแห่งการหล่อหลอมคูกกลืนทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีอยู่ภายในท้องถิ่นชุมชน ซึ่งเป็นปัจจัยกำหนดแนวทางกับการสร้างความเป็นลักษณะเฉพาะ จนเกิดเป็นแบบแผนที่เป็นรูปธรรม ทั้งกรอบแนวคิดของระบบความเชื่อ รูปแบบทางศิลปกรรมที่เป็นพุทธเจดีย์ ในรูปของปูชนียสถาน ปูชนียวัตถุต่าง ๆ และมีความเกี่ยวข้องกับแรงผลักดันจากสถาบันหลักทางสังคมอยู่สามส่วน คือสถาบันกษัตริย์ (วัง) สถาบันสงฆ์ (วัด) และชุมชน (บ้าน) เป็นการบูรณาการทางสังคมนั้นมีเงื่อนไขจากระบบการผลิต โดยสถาบันกษัตริย์คอยให้ความคุ้มครองและการจัดสรรปันส่วนทางผลผลิตด้วยอาศัยศรัทธาจากการบุญทางพระพุทธศาสนา สร้างอุดมคติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์และพระจักรพรรดิราชแบบธรรมวิชัย คือแผ่ขยายอาณาจักรด้วยหลักธรรม และพระสงฆ์เป็นกลไกคอยขับเคลื่อนปลุกฝังคุณธรรมจริยธรรมทางสังคม แก่ไพร่ฟ้าสามัญชนทั่วไป (ดูในหัวข้อรูปแบบการปกครอง และชนชั้นทางสังคม)

การสร้างศาสนสถาน หรือวัดขยายไปในพื้นที่ต่าง ๆ ตั้งแต่บริเวณรอบ ๆ เมืองชั้นในไปจนถึงชนบทห่างไกลในภูผาป่าเขายังพบหลักฐานที่บ่งได้ว่าสถานที่แห่งนั้นคือ วัด หรือ

ศาสนสถานทางพระพุทธศาสนา กล่าวได้ว่าวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นมีทั้งวัดในชุมชนเมือง แบบคามวาสี ที่มีทั้งวัดหลักประจำเมือง อย่างคติเรื่องวัดมหาธาตุในปัจจุบัน แสดงให้เห็นถึงต้นแบบความสัมพันธ์จากวัฒนธรรมทวารวดี รวมทั้งวัดอยู่รายรอบภายนอกเมือง และวัดในชุมชนชนบท แบบธรรมาวาสี ที่พบตามแหล่งภูผาป่าเขาต่าง ๆ ซึ่งพบว่าตั้งอยู่ไม่ห่างชุมชนนัก ตามตัวอย่างดังต่อไปนี้

1. ศาสนสถานชุมชนเมือง (วัดแบบคามวาสี)

1.1 วัดหลักประจำเมือง

หลักฐานเชิงประจักษ์ของวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน รวมทั้งทวารวดีจากภาคกลางนั้น พบว่าเมืองหลัก ๆ หรือเมืองสำคัญ ๆ จะมีการสถาปนาศาสนสถาน หรือวัดขึ้นมาเป็นศูนย์กลางหลักประจำเมือง หากมองตามกรอบแนวคิดเรื่องคติของจักรวาล ก็สามารถสอบทานได้กับพระพิมพ์บางแบบที่พบในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน เช่น พระพุทธเจ้าทั้งประทับยืนเหนือฐานบัว และการประทับนั่งห้อยพระบาท (พิมพ์นั่งเมือง) แสดงธรรม ท่ามกลางองค์ประกอบแวดล้อมรูปพระอาทิตย์และพระจันทร์ กล่าวได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ของจักรวาล แสดงให้เห็นถึงสถานภาพและการสถิตประทับอยู่ของพระพุทธองค์นั้นอยู่เหนือโลกและการเลวไปในมณฑลจักรวาลทั้งหมด การสร้างศาสนสถานก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน กล่าวคือนอกจากเป็นการจำลองศูนย์กลางของจักรวาลสำหรับประทับขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ยังแสดงออกถึงความ เป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจทางการเมืองการปกครอง และพลังศรัทธาของผู้สร้างก็คือกษัตริย์ ซึ่งมีหน้าที่ให้ความคุ้มครองแก่ประชาชนทางกายภาพด้านชีวิตความเป็นอยู่ และจิตวิญญาณของ โลกทางอุดมคติ ด้านความหวัง ความสบายใจ (วรรณวิภา สุเนตต์ดา, 2548, หน้า 154-165) เช่นเดียวกับคติที่สืบทอดมาในสมัยประวัติศาสตร์ยุคต่อ ๆ มา ทั้งในอาณาจักรสุโขทัย อโยธยา หรือล้านนา ล้านช้าง ต่างก็มีวัดหลักประจำเมือง คือคติการสร้างวัดมหาธาตุ ในสังคมวัฒนธรรมแบบทวารวดีก็มีลักษณะเดียวกัน ดังจะพบได้ว่าเมืองหลักใหญ่ ๆ ในวัฒนธรรมทวารวดีจะมีศาสนสถานใหญ่เป็นศูนย์กลางของเมือง เช่นเมืองนครปฐม โบราณมีวัดพระประโทน และเจดีย์พระประโทน เมืองคูบัว มีวัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองศรีเทพ มีเจดีย์เขาค้างใน เป็นต้น ส่วนเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานก็มีศาสนสถานใหญ่เป็นหลักกลางเมืองเช่นเดียวกัน เช่น

1.1.1 เมืองเสมา

โบราณสถานหมายเลข 1

เมืองโบราณเสมาพบหลักฐานประเภทสิ่งก่อสร้างทางสถาปัตยกรรมมากมาย ซึ่งมีทั้งหมด 9 หลังด้วยกัน ทั้งภายในเขตคูเมือง (เมืองชั้นใน) และนอกเขตคูเมือง (เมืองชั้นนอก) โดยที่เมืองชั้นในมีโบราณสถาน 6 หลังกระจายตัวอยู่รอบ ๆ โบราณสถานบ่ออีกา (โบราณสถาน

หมายเลข 1 ตามรายงานการขุดแต่ง) และเมืองชั้นนอกอีก 3 หลัง ซึ่งทั้งหมดเหลือเพียงซากฐานที่ไม่สามารถศึกษาได้ถึงรูปแบบที่สมบูรณ์ได้ แต่ก็อาจเปรียบเทียบได้ถึงรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่หลงเหลืออยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางภาคกลาง ทั้งสถาปัตยกรรมทรงโรง ของวิหารพระนอน หรือพระ พุทธไสยาสน์ จากวัดธรรมจักรเสมาราม และจากซากฐานทางสถาปัตยกรรมอื่น ๆ ทั้งฐานทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า หรือจตุรัส ที่อาจเป็นอุโบสถ หรือวิหาร สถูปเจดีย์ กับฐานทรงแปดเหลี่ยม และทรงกลม

สิ่งที่จะยืนยันได้ถึงความเป็นศาสนสถานหลักประจำเมืองเสมาคือ หลักฐานด้านโบราณสถานในช่วงระยะเวลาอยู่อาศัยที่สองของเมืองเสมา หรืออยู่ในช่วงเวลาแรก ๆ ที่เขมรได้ขยายอิทธิพลทางวัฒนธรรมและการเมืองเข้ามาในชุมชนแห่งนี้ คือ โบราณสถานหมายเลข 1 ที่ตั้งเป็นตำแหน่งประธานหลักกลางใจเมือง หรือ โบราณสถานบ่ออึกา ซึ่งประกอบด้วยปราสาทอิฐหนึ่งหลัง ขนาบข้างด้วยวิหารสองหลัง มีกำแพงแก้วล้อมรอบ และมีโคปุระอยู่ทางด้านหน้า (ทิศใต้) หลักฐานจากการขุดแต่งพบว่ามีการก่อสร้างที่พื้นเขตกำแพงแก้วและประตูทางเข้า อันแสดงถึงอำนาจของเมืองพระนครที่ได้แผ่ขยายเข้ามาในเมืองเสมาอย่างเต็มที่ ซึ่งประชาชนพลเมืองก็น่าจะยังคงมีการนับถือศาสนาพุทธผสมปนเปกับศาสนาพราหมณ์เช่นเดิม แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลทางวัฒนธรรมเขมรที่แพร่เข้ามาในดินแดนแถบนี้ (สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, 2542, หน้า 243)

ศาสนสถานหลักของเมืองเสมาเป็นปราสาทแบบขอมที่เกี่ยวข้องกับคติของพราหมณ์-ฮินดู แต่ศาสนสถานแวดล้อมทั้งเมืองชั้นใน-ชั้นนอกล้วนเป็นวัดในพระพุทธศาสนา โดยการพบฐานสถูป-เจดีย์ วิหาร และอุโบสถ แสดงถึงนัยทางการเมืองที่ชนชั้นปกครองอาจนับถือศาสนาพราหมณ์ หรือไม่ก็เกี่ยวข้องกับการพระราชพิธีต่าง ๆ ของสถาบันกษัตริย์ ดังจารึกบ่ออึกาที่พบภายในเมืองเสมาแห่งนี้ที่มีสองด้าน โดยกล่าวถึงการอุทิศถวายสิ่งของเพื่อการบุญในพุทธศาสนา และรวมถึงการสถาปนาศิวลึงค์ของศาสนาพราหมณ์

อย่างไรก็ตามจากประติมากรรมพระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ที่ตั้งอยู่บริเวณเมืองชั้นนอกทางด้านทิศใต้ และสถูปวัดแก่นเท้าขนาดใหญ่เช่นเดียวกันทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ รวมทั้งสถูปขนาดย่อมลงมาก็พบจำนวนมากมายทั้งภายนอกและภายในเมืองเสมา แสดงให้เห็นว่าสามัญชนคนส่วนใหญ่อาจนับถือศาสนาพุทธเป็นหลัก แสดงให้เห็นถึงการผสมกลมกลืนกันของคติความเชื่อทั้งสองศาสนาจากทั้งสองชนชั้นระหว่างผู้นำในการปกครองและชนชั้นสามัญที่ถูกปกครองในเมืองเสมาแห่งนี้

1.1.2 เมืองนครจำปาศรี

พระราชานุสาวรีย์

การพบสถูปสำริด จำลอง ที่โบราณสถานโดยกรมศิลปากรกำหนดเรียกหมายเลข 24 บริเวณดังกล่าวเป็นเนินดินที่อยู่ห่างจากกลุ่มสันตริคณ์ไปทางทิศตะวันตกประมาณ 2 กิโลเมตร มีลำห้วยไหลผ่านทางทิศตะวันออก เป็นเนินดินลักษณะวงรี กว้างประมาณ 10 เมตร ยาวประมาณ 14 เมตร สูงจากระดับพื้นดินประมาณ 1.15 เมตร ผิวดินเป็นสีดำนล้ายดินจากเตาเผาถ่าน พบวัตถุโบราณจำนวนมาก พร้อมกับสถูปสำริดที่เชื่อว่าใช้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ อยู่ลึกลงไปจากระดับผิวดินประมาณ 50 เซนติเมตร บรรจุไว้ตรงกลาง โบราณสถานแห่งนี้หลังจากได้ขุดแต่งโดยรอบแล้วพบว่าประกอบด้วยศิลาแลงที่เรียงซ้อนกันอยู่ 5 ชั้น สูงประมาณ 90 เซนติเมตร มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดประมาณ 6x6 เมตร ศิลาแลงแต่ละก้อนมีขนาดไม่เท่ากัน แต่ที่พบส่วนมากมีขนาดกว้างประมาณ 18-20 เซนติเมตร ยาว 30 เซนติเมตร หน้า 9-11 เซนติเมตร นอกจากนี้ยังพบก้อนอิฐขนาดใหญ่ปะปนอยู่ด้วย จึงอาจสันนิษฐานได้ถึงความเป็นศาสนสถานหลักประจำเมืองนครจำปาศรี โบราณสถานแห่งนี้ได้ถูกทำลายจากขุดค้น จึงเหลือเพียงเศษซากฐาน ชั้นส่วนวัสดุ ต่าง ๆ เมื่อพิจารณาเกี่ยวกับรูปแบบและองค์ประกอบของสถูปองค์นี้ได้จากสถูปสำริดจำลองที่พบในที่แห่งนี้ คือ

ส่วนยอด

ทำด้วยสำริดกลมตันทำเป็นแกนฉัตร หรือปล้องไฉน ลูกแก้วและปลียอด ตอนต้นทำเป็นเกลียวสามารถปิดประกบกับส่วนตัวองค์สถูปได้พอดี มีความสูง 12.3 เซนติเมตร

ส่วนตัวสถูปหรือองค์ระฆัง

ทำด้วยสำริดมีลักษณะคล้ายระฆังหรือโอคว่ำ (ขันคว่ำ) สูง 12.1 เซนติเมตร แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนตัวสถูปหรือองค์ระฆัง ซึ่งเป็นส่วนที่บรรจุพระอังคาร(ขี้เถ้า) เทียนและดอกไม้ ส่วนคอสถูปหรือคอระฆัง เป็นส่วนบรรจุผอบที่เชื่อว่าเป็นพระบรมสารีริกธาตุ เมื่อนำส่วนยอดมาปิดประกบกับตัวองค์สถูปแล้ว จะมีความสูงรวมจากฐานถึงยอด 24.4 เซนติเมตร ผอบส่วนนี้ประกอบด้วยผอบอยู่ 3 ชั้น

ผอบชั้นแรก ทำด้วยสำริด สูง 1.4 เซนติเมตร เส้นรอบวง 4.1 เซนติเมตร

ผอบชั้นที่สอง ทำด้วยเงิน สูง 1.1 เซนติเมตร เส้นรอบวง 3.4 เซนติเมตร

ผอบชั้นที่สาม ทำด้วยทองคำ เป็นชั้นในสุด สูง 1 เซนติเมตร เส้นรอบวง 2.5 เซนติเมตร

ซึ่งผอบทั้งสามชั้นจะบรรจุซ้อนกันอยู่ คือผอบทองคำจะซ้อนอยู่ในผอบเงิน ผอบเงินซ้อนอยู่ในผอบสำริด ทุกผอบมีฝาปิดอย่างมิดชิดและรวมบรรจุอยู่ในส่วนคอระฆังขององค์สถูป (สำนักงานประถมศึกษาจังหวัดมหาสารคาม, 2544, หน้า 24-25)

รูปแบบและองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมจำลองสำริดองค์ดังกล่าวนี้ อาจช่วยฉายให้เห็นเกี่ยวกับภาพที่สมบูรณ์ของสถาปัตยกรรมประจำเมืองนครจำปาศรีแห่งนี้

1.1.3 เมืองฟ้าแดดสงยาง

พระธาตุยาคู

สำหรับสถาปัตยกรรมที่เมืองฟ้าแดดสงยางนั้นมีจำนวนมาก กระจายอยู่เกือบทั่วบริเวณภายในของเมือง เกือบทั้งหมดมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส* (ยกเว้นหมายเลข 1 ที่มีผังรูปกลม) มีบันไดทางขึ้น 4 ด้าน หรือด้านหน้าเพียงด้านเดียว ส่วนอีกสามด้านเป็นมุขยื่นออกมาในระดับเดียวกับบันได ขนาดของเจดีย์มีหลายขนาดด้วยกัน ขนาดเล็กสุดจะมีความกว้างด้านละ 4.5 เมตร ขนาดกลางกว้างด้านละ 6.50 เมตร ส่วนขนาดใหญ่กว้างตั้งแต่ 10 เมตรขึ้นไปถึง 16 เมตร สำหรับเจดีย์ที่มีขนาดใหญ่ที่สุดคือ หมายเลข 10 คือ พระธาตุยาคู ที่ถือได้ว่าเป็นศาสนสถานหลักประจำเมือง ทั้งตำแหน่งที่ตั้งและขนาดก็มีความพิเศษไปกว่าสถาปัตยกรรมแวดล้อมอื่น ๆ โดยมีขนาดกว้างด้านละ 16 เมตร ก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่ไม่สอปูน ฐานอิฐสี่เหลี่ยมสูงเพียง 1.15 เมตร รูปแบบปัจจุบันถูกสร้างซ้อนทับด้วยศิลปกรรมในสมัยหลังลงมา (ควรมีการศึกษาทางรูปแบบศิลปะอย่างละเอียดต่อไป) และมีการบูรณะใหม่ในช่วงการอยู่อาศัยในสมัยรัตนโกสินทร์ ด้วยความสูง 15 เมตร การประดับตกแต่งเจดีย์ที่เมืองฟ้าแดดสงยาง ก็เป็นเช่นเดียวกับการตกแต่งเจดีย์แบบทวารวดีทั่ว ๆ ไป กล่าวคือ ช่องว่างของฐานเจดีย์ในส่วนของท้องไม้ ถูกประดับตกแต่งด้วยประติมากรรมปูนปั้นภาพเล่าเรื่อง แต่ก็ได้ชำรุดหลุดร่วงเสียหายไปก่อนทำการขุดแต่งบูรณะ เหลือแต่เพียงที่ฐานเจดีย์หมายเลข 5, 7, 9, 10 และ 11 เป็นชิ้นส่วนประติมากรรมปูนปั้นเศียรพระพุทธรูป เศียรเทวดา ส่วนหัวของสัตว์ และลวดลายพันธุ์พฤกษา ปัจจุบันเก็บรักษาและจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น

* ในการขุดแต่งโบราณสถานของหน่วยศิลปากรที่ 7 ขอนแก่น (ขณะนั้น) ในปี พ.ศ. 2510-2511 ได้ทำการขุดแต่งโบราณสถานลอยตัวขึ้นมาได้ 14 แห่งด้วยกัน และต่อมาได้มีการขุดแต่งโบราณสถานให้ลอยตัวขึ้นมาอีกจำนวนหนึ่งภายในบริเวณเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง และได้จัดกลุ่มโบราณสถานใหม่โดยให้หมายเลขในการกำหนดผังในปี พ.ศ. 2534 ออกเป็น 9 กลุ่มด้วยกัน อย่างไรก็ตามเพื่อความเข้าใจที่ตรงตามข้อมูลที่ทำให้การขุดแต่งในครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2511 จึงขอใช้ตามข้อมูลดังกล่าวที่จัดกลุ่มโบราณสถานภายในเมืองฟ้าแดดสงยางออกเป็น 14 แห่ง (ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 68.) ซึ่งในจำนวนโบราณสถานทั้ง 14 แห่ง โบราณสถานหมายเลข 1 และ 2 อยู่ในบริเวณโนนเมืองเก่า ส่วนหมายเลข 3, 4, 6, 10 และ 14 กระจายอยู่ในบริเวณเมืองขยาย ส่วนที่นอกเมืองบนเนินดินมีหมายเลข 5, 8, 9, 11, 12 และ 13 มีทั้งประเภทที่เป็นเจดีย์ อุโบสถ และวิหาร ซึ่งส่วนใหญ่แล้วจะเป็นเจดีย์ ที่เป็นวิหารมีหมายเลข 2 สำหรับหมายเลข 4 เป็นอุโบสถ ส่วนหมายเลข 14 เป็นกำแพงแก้ว ก่อด้วยอิฐ (ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 68)

ส่วนวิหาร (หมายเลข 2) และอุโบสถ (หมายเลข 4) มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า สำหรับอุโบสถนั้นก่อด้วยศิลาแลงและมีใบเสมาศิลาปึกเป็นทิศโดยรอบ (ผาสุข อินทรารุช และคณะ, ม.ป.ป., หน้า 68)

เพราะฉะนั้น ศาสนสถานหลักประจำชุมชนเมืองโบราณฟ้าแดดสงยางจึงต้องเป็น พระธาตุยาคูเป็นสำคัญ

2. ศาสนสถานชุมชนชนบท (วัดอรัญวาสี)

ศาสนสถานประเภทหนึ่งในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน คือการปรับปรุงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติประเภทถ้ำ คูหา หรือเพิงผาต่าง ๆ ให้เป็นศาสนสถาน ที่อาจมีความสืบเนื่องมาในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยการใช้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับประกอบพิธีกรรม จนเมื่อรับวัฒนธรรมพุทธศาสนาเข้ามาจึงมีการปรับเปลี่ยนสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นให้เป็นพุทธสถาน

การใช้ถ้ำ คูหา สถานที่ทางธรรมชาติเป็นศาสนสถานเป็นที่นิยมในอินเดียโบราณ ที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางคือ ถ้ำอชันดา และถ้ำเอลโลรา ในสมัยคุปตะ และหลังคุปตะ ซึ่งวัฒนธรรมอินเดียสมัยนี้ได้ส่งอิทธิพลทางความคิด และแบบแผนต่าง ๆ ต่อภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากที่สุดสมัยหนึ่ง

วัฒนธรรมอินเดียโบราณแบ่งศาสนสถานแบบนี้ออกเป็นสองประเภทคือ ถ้ำเจดีย์สถาน ใช้สำหรับประกอบพุทธพิธีต่าง ๆ และถ้ำเจดีย์วิหารใช้สำหรับการพักอาศัยจำพรรษาของภิกษุสงฆ์ ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานถึงแม้ว่าจะไม่มีหลักฐานระบุได้ชัดเจนว่าศาสนสถานที่พบนั้นเป็นถ้ำแบบเจดีย์สถาน หรือถ้ำเจดีย์วิหาร แต่ทั้งหมดก็ปรากฏหลักฐานขององค์พระปฏิมาประดิษฐานอยู่เป็นสำคัญ ทั้งพระพุทธรูปประทับในอิริยาบถไสยาสน์ และพระพุทธรูปประทับในอิริยาบถนั่งแยกกล่าวตามศาสนสถานในชุมชนชนบทต่าง ๆ ได้ดังนี้

2.1 พุทธสถานภูพระ

ภูพระ มีภาพสลักนูนพระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่ง ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่า พระเจ้าตื้อ หรือพระเจ้าองค์ตื้อ

เพิงหินทั้งสองนี้ตั้งอยู่เอียงกัน เพิงนอกหรือเพิงด้านหน้า ทางขวามือ สลักรูปพระพุทธรูปประทับนั่ง 7 องค์ รอบโคนหินตั้ง ในอิริยาบถประทับนั่งขัดสมาธิเพชร แสดงปางสมาธิ 5 องค์ และปางมารวิชัย 2 องค์คือ องค์ริมสุดและองค์เล็กที่สุด (หากหันหน้าเข้าหาเพิงหิน) แต่พระหัตถ์ที่ทอดพาดพระเพลาเพื่อแสดงปางดังกล่าวกลับเป็นพระหัตถ์ข้างซ้าย เช่นเดียวกับรูปสลักพระพุทธรูปองค์ใหญ่ (พระเจ้าตื้อ) ณ เพิงหินด้านซ้าย ซึ่งเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิเพชรปางมารวิชัย (กลับด้าน) คือ พระหัตถ์ซ้ายวางพาดที่พระเพลาแทนที่จะเป็นพระหัตถ์ข้างขวาตามรูปแบบ โดยทั่วไปของพระพุทธรูปปางนี้ที่ใช้พระหัตถ์ข้างขวา

พระพุทธรูปปางมารวิชัยองค์ใหญ่นี้มีขนาดหน้าตักกว้างประมาณ 150 ซม. สูงประมาณ 210 ซม. บนพระเศียรมีรัศมีเป็นตุ่มเล็ก ๆ แสดงริ้วขอบสังฆาฏีเป็นแถบพาดผ่านพระอังสาชัดเจน

หากพิจารณาในรายละเอียดจะพบรูปแบบบางประการที่สัมพันธ์กับศิลปกรรมแบบเขมรสมัยเมืองพระนครช่วงเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 16 อย่างเช่นภาพสลักพระพุทธรูปนโอบเมาจากบ้านหัวขัว อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ ซึ่งปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา กล่าวคือลักษณะของพระเศียรและพระพักตร์ มีการทำรอบพระพักตร์ตามแนวไรพระศก มีลายลูกประคำด้านล่างอุษณิษะ รวมทั้งพระรัศมีเป็นแบบกรวยครอบ การทำพระเนตรเบิกโพลง รวมทั้งการทำชายผ้าสังฆาฏีเป็นแผ่นใหญ่ปลายตัดอย่างในศิลปะเขมร ที่แตกต่างไปจากรูปแบบนิยมในศิลปะทวารวดี ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์กับรูปแบบของศิลปะเขมรแบบบาปวน เช่นเศียรพระพุทธรูปเขมรองค์หนึ่งที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑท์กีเมต์ ประเทศฝรั่งเศส และรูปแบบของพระพุทธรูปที่สลักบนทับหลังที่ปราสาทหินพิมาย (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2552) ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ และอุทยานประวัติศาสตร์พิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

นอกจากรูปแบบทางศิลปกรรมของพระพุทธรูปที่ปรากฏบนโอบเมาดังกล่าวแล้ว ยังมีการกำหนดอายุจากรูปแบบของตัวอักษรที่ปรากฏอยู่อีกด้านของเสมาหินแผ่นนี้ กำหนดอายุจากรูปแบบตัวอักษรได้ราวพุทธศตวรรษที่ 16 เช่นเดียวกัน โดยชะเอม แก้วคล้าย ได้สรุปเนื้อหาของจารึกนี้ว่า “เกี่ยวข้องกับพระศรีจันทร์ท้าว ซึ่งได้สร้างรูปพระอาจารย์ไศยชินะจัน ท่านเป็นนักบวชที่มีศัลยาจารย์เป็นองค์ จึงเป็นที่นับถือเลื่อมใสของหมู่ชนเป็นอย่างมาก รวมถึงบรรดาศักดิ์ยศทั้งหลายและตัวผู้จารึกนี้ด้วย” (ชะเอม แก้วคล้าย, 2537, หน้า 92-95)

อย่างไรก็ตามพระพุทธรูปจากภูพระ จังหวัดชัยภูมิ ก็มีลักษณะของความเป็นศิลปกรรมแบบท้องถิ่นอยู่ค่อนข้างมาก ทั้งลักษณะที่เป็นรายละเอียดของพระพักตร์ การแสดงปางมารวิชัยด้วยพระหัตถ์ข้างซ้าย ซึ่งเหตุการณ์ตอนนี้ในพุทธประวัติจากคัมภีร์พุทธศาสนาต่าง ๆ ก็ได้อธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงใช้พระหัตถ์ขวาชี้ลงที่แผ่นดิน พระหัตถ์ซ้ายวางไว้บนพระเพลา แสดงให้เห็นถึงการแสดงออกอย่างง่าย ๆ ที่ไม่ได้คำนึงถึงแบบแผน หรือธรรมเนียมอะไรมากนัก อย่างเดียวกับแนวทางการแสดงออกอย่างเรียบง่ายในศิลปะพื้นบ้าน

มยุรี วีระประเสริฐ (ม.ป.ป.) ได้ศึกษาเรื่องพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบที่นาควนจังหวัดมหาสารคาม พบพระพิมพ์ขนาดเล็กจำนวนหนึ่ง แสดงมารวิชัยในแบบพระพุทธรูปนาคปรก ลักษณะพิเศษคือการแสดงปางมารวิชัยด้วยพระหัตถ์ข้างซ้ายเช่นเดียวกับพระพุทธรูปสลักนูนขนาดใหญ่ที่ภูพระแห่งนี้ แสดงให้เห็นว่าการแสดงปางมารวิชัยด้วยพระหัตถ์ข้างซ้ายดังกล่าวนี้ก็มีด้วยเช่นเดียวกันกับพระพิมพ์ขนาดเล็กดังกล่าว

พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งลอยองค์แสดงปางมารวิชัย มีความหมายและความสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนนี้โดยตรง และสาระสำคัญของหลักพุทธธรรมตอนนี้คือ การบำเพ็ญบารมี และการบริจาคทานของพระพุทธองค์ เพื่อการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ การบำเพ็ญบารมี 10 อุปบารมี 10 และปรมัตถบารมี 10 และการบริจาคมหาบริจาค 5 การบำเพ็ญญาตัตถจริยา โลกัตถจริยาและพุทธัตถจริยา อันเป็นลักษณะธรรมคาของพระพุทธเจ้า

2.2 พุทธสถานภูเวียง

องค์พระประดิษฐานบนหน้าผาภูเขาหินทรายยอดตัด มีพุทธลักษณะ คือรูปพระเสีयरเป็นทรงรียาว กรอบพระพักตร์ด้านบนพระนลาฏเป็นรูปรีในแนวโค้งลงรับกับพระหนุที่ค่อนข้างแหลม อุษณิษะเป็นทรงกรวยสูง ขมวดพระเศวตกลมใหญ่ขุดเป็นวงก้นหอย พระขนงเป็นเส้นต่อเนื่องกันในรูปเครื่องหมายปีกกา พระเนตรโปนเหลือบลงต่ำจรดงูเกือบหลับ พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์ใหญ่ ประทับในอิริยาบถไสยาสน์ แบบสีหไสยาสน์ โดยการนอนตะแคงขวา ใช้พระกรขวาซ้อนพระเสีयरไปด้านหลัง ไม่แสดงพระหัตถ์ขวาให้เห็น หันพระเสีयरไปทางทิศเหนือ พระกรและพระหัตถ์ซ้ายปล่อยแนบลำพระองค์ พระชงฆ์และพระบาทวางเหลื่อมซ้อนกัน ครองจีวรเฉียงเปิดพระอังสาขวา จีวรเรียบ ไม่มีริ้ว ชายสังฆาฏิพาดยาว แสดงให้เห็นรอยพับหยักที่ปลาย ชายจีวร (ผ้าคลุม) และชายสบบง (ผ้านุ่ง) บานออกตอนปลายในระดับครึ่งพระชงฆ์ พระบาทซ้ายทับพระบาทขวาเหลื่อมเล็กน้อย ในแนวค่อนข้างฉาก

นอกจากภาพสลักพระพุทธรูปดังกล่าวแล้ว บนแผ่นผนังหินเดียวกันถัดไปด้านข้างเหนือเสีयरพระพุทธรูปเล็กน้อย มีอักษรจารึก 2 บรรทัด รูปอักษรเป็นแบบหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ซึ่งจัดอยู่ในกลุ่มเดียวกับรูปอักษรที่ใช้อยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 14

พุทธลักษณะโดยรวมนั้นเป็นแบบศิลปะทวารวดี ที่ถึงแม้ว่ารูปพระพักตร์จะดูออกรีมากกว่าเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมน ดังเช่นในแบบอย่างของศิลปะทวารวดีทั่ว ๆ ไปตามที่กล่าวแล้วนั้น และรูปพระพักตร์แบบรียังพบได้ในพระพิมพ์บางแบบของศิลปะทวารวดีอีสานที่พบจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ด้วยเช่นกัน

การประทับแบบสีหไสยาสน์ อิริยาบถไสยาสน์ หรือการนอน สีหไสยาสน์หมายถึงท่านอนของพระยาราชสีห์ เป็นอิริยาบถหรือท่านอนอันเลิศของพระพุทธเจ้า คือท่านอนตะแคงขวา โดยซ้อนพระบาทเหลื่อมกัน เพื่อไม่ให้เกิดการกดทับ เกิดความสบาย ทั้งพระชานู และข้อพระบาท

พระพุทธรูปไสยาสน์ภูเวียงแม้จะไม่มีองค์ประกอบต่าง ๆ ครบตามที่ระบุไว้ในพุทธประวัติก็ตาม เพียงภาพพระพุทธรูปประทับในท่าสีหไสยาสน์ ซึ่งก็เป็นองค์ประธานหลักสำคัญเพียงพอที่จะกล่าวได้ถึงภาพเหตุการณ์ตอนปรินิพพาน เพราะการประดิษฐานพระพุทธรูปขึ้นมาในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานน่าจะเป็นการสื่อความหมายถึงเหตุการณ์สำคัญของพุทธประวัติ ซึ่งตาม

เหตุปัจจัยแล้วต้องมีการคัดสรรค์ เพื่อสื่อความหมายให้เป็นที่เข้าใจในวงกว้าง เหตุเพราะการสื่อสารความรู้ของผู้คนในสังคมทวารวดีอีสานน่าจะยังเป็นการสื่อสารแบบมุขปาฐะ ด้วยเหตุนี้การสร้างสรรค์หรือประดิษฐานพระพุทธรูปขึ้นมาในแบบบุคคลาธิษฐาน น่าจะมีการคัดสรรตอน หรือเหตุการณ์ที่สำคัญ ๆ อันเป็นที่เข้าใจกันดี ด้วยการทำเป็นองค์พระขึ้นมาลอย ๆ ทีละเลยหรือไม่ให้ความสำคัญกับคติ หรือความหมายนั้นจะไม่เป็นเหตุเป็นผลนัก และแม้ว่าจะมีการกล่าวถึงอิริยาบถ การนอนของพระพุทธรองค์ในสถานการณ์ต่าง ๆ ก็ตาม แต่เหตุการณ์ตอนปรินิพพานก็มีความสำคัญที่แฝงนัยแห่งความหมายของหลักพุทธธรรมอยู่ด้วยเช่น ปัจฉิมวาทจากพระพุทธรองค์ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนพวกเธอว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด นี่เป็นวาทสุดท้ายของตถาคต”

อนึ่ง ในวิถีของพระสงฆ์สายปฏิบัติเคร่งครัดพระธรรมวินัยอย่างพุทธศาสนาแบบเถรวาท ย่อมเน้นหนักถึงที่สุดแห่งหลักธรรมทางพุทธศาสนา คือ “นิพพาน” จึงปรากฏการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ไว้ตามศาสนสถานแบบนี้เป็นหลักสำคัญ

2.3 พุทธสถานรูปอ

พระพุทธรูปไสยาสน์รูปอประดิษฐานบนแผ่นหินได้เพียงผา 2 แห่ง ในที่ต่างระดับกัน พระพุทธรูปไสยาสน์องค์แรกสลักอยู่บนผนังหินได้เพียงผาเชิงเขา ส่วนองค์ที่สองอยู่บนผนังหินได้เพียงผาเกือบถึงยอดเขา รายละเอียดและพุทธลักษณะของพระพุทธรูปทั้งสององค์ อธิบายได้ดังต่อไปนี้

องค์แรก องค์พระประทับนอนตะแคงข้างขวาตามแบบสีหไสยาสน์ พระเศียรประทับบนพระหัตถ์และพระกรข้างขวา หันพระเศียรสู่ทิศเหนือ พระพักตร์ผินไปทางทิศตะวันตก รูปพระพักตร์ทรงสี่เหลี่ยมเป็น ขมวดพระเกศาใหญ่ พระอุษณิษะนูนแหลมเป็นรูปกรวย รายละเอียดพระพักตร์คมชัด พระกรซ้ายวางทอดแนบลำพระองค์จนเกือบจรดพระขานู พระบาทซ้ายซ้อนทับพระบาทขวาในแนวเกือบตั้งฉาก ครองจีวรแบบเฉียง จีวรเรียบแนบพระองค์ องค์ประกอบอื่น ๆ ในภาพสลักเป็นรูปผ้าปูลาดรองพระองค์และผ้า (หมอน) หนุนพระเศียรและรองพระบาททั้งคู่ รอบ ๆ พรวรกายและพระเศียร สลักเป็นรูปประภาวทีที่เส้นกรอบนอกของประภาวทีรอบพระเศียรสลักรูปดวงดอกไม้เป็นระยะ ๆ

อนึ่ง จากรูปแบบการสลักผ้าปูลาดรองรับองค์พระ รวมทั้งพระเศียร และพระบาท มีปรากฏในรายละเอียดการบรรทมสีหไสยาสน์ของพระพุทธรองค์ว่าปูลาดด้วยผ้าสังฆาฏิ เช่น คัมภีร์มหาปรินิพพานสูตร ความว่า “... ครัสถเรียกท่านพระจุนทกะมารับสั่งว่า ดูก่อน จุนทกะ เธอจงช่วยกันปูผ้าสังฆาฏิซ้อนกันเป็นสี่ชั้นให้เรา เราเหน็ดเหนื่อยนัก จักนอนพัก ท่านพระจุนทกะทูลรับ

พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคทรงสำเร็จสี่หยา โดยพระปรีศวีเมืองขวา ทรงช้อนพระบาท เหลื่อมพระบาท มีพระสติสัมปชัญญะ...” (กรมการศาสนา, 2530, หน้า 148)

ซึ่งหากพิจารณาแล้วพระพุทธรูปไสยาสน์องค์นี้ดูจะมีองค์ประกอบที่พิเศษไปกว่า พระพุทธไสยาสน์องค์อื่น ๆ ที่พบในพื้นที่ภาคอีสาน โดยเฉพาะการทำผ้าสังฆาฏิปูลาดรองรับ พระองค์ พระเศียร และพระบาท ดังกล่าว พร้อมกันนั้นการสลักดวงดอกไม้รอบพื้นหลังขององค์ พระ ซึ่งการทำดอกไม้ร่วงนั้นมีความหมายที่สำคัญเกี่ยวกับพุทธประวัติตอนต่าง ๆ คือหมายความ ถึงดอกไม้แห่งสวรรค์ หรือดอกมณฑารพ เป็นดอกไม้ทิพย์ ที่ร่วงโปรยปรายจากสรวงสวรรค์โดย การกระทำของเทพเทวดา ทิพยบุคคลทั้งหลาย โปรยปรายเพื่อแสดงการคารวะบูชา และความชื่น ชมโสมนัสต่อองค์สัมมาสัมพุทธเจ้า เช่นการเสด็จสู่ครุฑ์พุทธมารดา วาระการประสูติ ตอนเสด็จ ออกบรรพชา หรือมหาภิเนษกรรมณ์ ตอนตรัสรู้ ปฐมเทศนา การแสดงยมกปาฏิหาริย์ ตอนเสด็จลง จากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และตอนปรินิพพาน (สมเด็จพระพรหมญาณสังวรญาณ, 2536) ดอกไม้ สวรรค์เหล่านั้นจึงเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเป็นฐานันดรสูงส่งของพระพุทธองค์ และแสดง ความหมายในเหตุการณ์สำคัญ ๆ ซึ่งก็มีตอนที่พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานด้วย ดังคำภีร์ กล่าวไว้ว่า “...สมัยนั้น ไม่สารถูกุ เพล็ดดอกสะพรั่งนอกฤดูกาล ดอกไม้เหล่านั้นร่วงหล่น โปรยปราย ยังพระสรีระของพระตถาคตเพื่อบูชา แมื่อดอกมณฑารพอันเป็นของทิพย์ก็ตกลงมาจากอากาศ ดอก มณฑารพเหล่านั้น ร่วงหล่น โปรยปรายลงมายังพระสรีระของพระตถาคต...” (กรมการศาสนา, 2530, หน้า 151) เป็นข้อสนับสนุนได้ว่าพระพุทธไสยาสน์รูปของค์ล่างนั้นเป็นพุทธประวัติตอน ปรินิพพาน

องค์ที่สอง สลักเป็นรูปองค์พระไสยาสน์ประทับบนตั่งเตี้ย โดยสลักหินที่รองรับได้ออก พระให้เป็นแท่นขอบเหลี่ยมต่อด้วยขาหนึ่งคู่ ความยาวของภาพสลักนับจากประภาวลิเหนือเศียร พระจนถึงขอบเตี้ยปลายพระบาท 5.20 เมตร ส่วนกว้างสุด 1.50 เมตร

องค์พระทอดพระองค์ยาวในท่านอนตะแคงข้างขวา แบบสี่หยาสน์ พระเศียรหันสู่ ทิศเหนือก่อนมาทางตะวันตกเพียงเล็กน้อย พระพักตร์หันสู่ทิศตะวันตก วงพระพักตร์รูปไข่ พระขนงเป็นเส้นโค้งยาวรับกับพระเนตร (หลับ) โต และพระนาสิกโค้ง พระโอษฐ์ยิ้มเล็กน้อย พระปรารค์และพระหนุ้อมเอบ พระกรรณยาวได้สัดส่วน เม็ดพระเกศาเป็นรูปก้นหอยใหญ่ พระอุษณิษะนูนเป็นกรวยต่อด้วยพระเกตุมาลาเป็นเปลวสั้นสลักให้เห็นบาง ๆ พระเศียรหนุนบน พระกรซ้ายซึ่งมีพระเขนย (หมอน) รองรับ พระกรซ้ายวางพาดแนบพระวรกาย ซึ่งแสดงส่วนโค้ง เว้าตามแบบอย่างอุดมคติ แสดงการครองจีวรแบบห่มเฉียงแนบพระองค์ สลักร่องเป็นแนวสังฆาฏิ พาดทับอยู่บน

พระปฤษฎางค์ซ้าย ปลายสังฆาฏิหักกริวเล็กน้อย พระบาทซ้ายเกยพระบาทขวาแนบคู่เล็กน้อยไม่

ซ้อนกันแบบสนิทในแนวฉากหรือเกือบตั้งฉากตามพุทธไสยาสน์ทั่วไป

จากลักษณะศิลปกรรมของภาพสลักพระพุทธรุไสยาสน์องค์ที่สอง น่าจะสร้างขึ้นในสมัยหลัง เพื่อสืบทอดคตินิยมการสร้างพระพุทธรุไสยาสน์ เพื่อสักการบูชา ทั้งนี้อาจสร้างขึ้นตามแบบอย่างพุทธศิลปะแบบทวารวดีที่มีพระองค์ที่อยู่เชิงเขาเป็นต้นแบบ เป็นข้อสันนิษฐานเบื้องต้นประการหนึ่ง ทำให้พระพุทธรุไสยาสน์องค์นี้แสดงลักษณะความเรียบง่ายสง่างามแบบศิลปกรรมทวารวดี แต่ลดความแข็ง,หนัก (ในปริมาตรของประติมากรรม) ที่มีอยู่ในพุทธศิลปะทวารวดี โดยเพิ่มคุณลักษณะอันอ่อนช้อยบางเบาคล้ายเคลื่อนไหว เน้นพระพักตร์ที่สวยงามอ่อนหวานตามแบบอย่างอุดมคติที่มากกว่าการแสดงถึงลักษณะความเหมือนจริง เห็นได้ว่าภาพสลักพระพุทธรุไสยาสน์องค์นี้อาจสร้างขึ้นในชั้นหลัง แต่จะเป็นยุคสมัยใดนั้นยังไม่สามารถกล่าวได้ในที่นี้

2.4 พุทธสถานภูพระบาท

พระพุทธรูปที่ทำการศึกษาวิเคราะห์นี้เป็นพระพุทธรูปศิลาทราย ประทับนั่งแสดงปางสมาธิ และปางมารวิชัย โดยพระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งภูพระบาท วัดลูกเขย อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี มีความพิเศษหรือแตกต่างไปจากการแสดงปางของพระพุทธรูปที่พบบนภูพระบาทแห่งนี้คือ การประทับนั่งสมาธิแบบไขว้ข้อพระบาท ซึ่งคล้ายกับการประทับนั่งสมาธิอย่างหลวม ๆ แบบปรยงค์สนะ ที่นิยมในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน เช่นพระพุทธรูปนาคปรกขององค์จากเมืองโบราณบ้านผ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดอุทัยมัครวม ตำบลหินลาด อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา หรือพระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางมารวิชัยศิลาสององค์ที่พบจากจังหวัดบุรีรัมย์เช่นเดียวกัน หนึ่งองค์จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร และอีกองค์จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งพระพุทธรูปทั้งสององค์ดังกล่าวนี้มีความคล้ายคลึงกันมาก ทั้งพุทธลักษณะ อิริยาบถ การแสดงปาง และวัสดุ

สำหรับความหมายของการประทับนั่งปางสมาธิ กับการประทับนั่งปางมารวิชัยนั้นสามารถแยกกล่าวได้ดังนี้

ปางสมาธิ (ชยานมูทรา) พระพุทธรูปปางสมาธิ ดังที่กล่าวแล้วว่าการเชื่อมโยงพระพุทธรูปในอิริยาบถประทับนั่งแสดงปางสมาธิว่ามีความสัมพันธ์กับพุทธประวัติตอนใดนั้นต้องอาศัยองค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ เข้ามาพิจารณาประกอบ เช่นบัลลังก์ เครื่องสูง ต้น โพธิ์ บุคคล เป็นต้น ซึ่งในพระพุทธรูปแบบประทับนั่งเดี่ยว ๆ ดังกล่าวก็ไม่มียุคองค์ประกอบเหล่านั้นที่พอจะเชื่อมโยงถึงความหมายต่าง ๆ ได้ แต่หากเป็นการแสดงพระหัตถ์ในปางมารวิชัยย่อมมีความหมายที่ชัดเจนถึงพุทธประวัติตอนมารผจญ โดยไม่ต้องอาศัยองค์ประกอบใด ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องก็ได้

แสดงให้เห็นได้ว่าการแสดงปางสมาธิยังถูกนำไปใช้เป็นท่า หรือมุทรากลาง ๆ ในองค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ อย่างเช่นพระพิมพ์ที่พบในแถบอำเภอนาควน จังหวัดมหาสารคาม แสดงเรื่องราวพุทธประวัติตอนยมกปาฏิหาริย์ การประทับนั่งปางสมาธิท่ามกลางบุคคลชนาบททั้งสองข้าง หรือประทับนั่งปางสมาธิบนชนคนาคปรกเป็นต้น ซึ่งจะเป็นพุทธประวัติตอนใดนั้นเราสามารถพิจารณาได้จากองค์ประกอบแวดล้อมต่าง ๆ เหล่านั้น นั่นก็หมายความว่าพระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางสมาธิ อาจเชื่อมโยงได้ถึงพุทธประวัติตอนอื่น ๆ ได้ด้วยเช่นเดียวกัน

สำหรับพระพุทธรูปขนาดใหญ่แบบสลักนูนไว้ตามเพิงผา และรวมถึงพระพุทธรูปลอยองค์ จะไม่มีองค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องนัก ฉะนั้นการพบพระพุทธรูปปางสมาธิที่ภูพระบาทโดยขาดองค์ประกอบแวดล้อมให้เชื่อมโยงถึงพุทธประวัติตอนใดนั้นเป็นการกล่าวได้ยาก แต่หากพิจารณาถึงความเหมาะสมในมิติของการสื่อความหมายกับเหล่าศรัทธาสาธุชนในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานแล้ว ตอน หรือเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติน่าจะเป็นส่วนสำคัญในการกำหนดรูปแบบของการสร้างพระพุทธรูปขึ้นมา โดยที่ควรต้องผ่านการคัดสรรเอาสาระสำคัญอันเป็นที่เข้ากันดีพอควรในสังคม พระพุทธรูปปางสมาธิจึงน่าจะมีวามเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนตรัสรู้เป็นสำคัญ เพราะเป็นเหตุการณ์ก่อนการบรรลุถึงพระสัมมาสัมโพธิญาณ ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเหตุการณ์หลังการตรัสรู้ของพระพุทธองค์มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎก พระวินัยปิฎก เล่มที่ 4 มหาวรรค ตามเนื้อความที่กล่าวไว้ในพระพุทธรูปในอิริยาบถประทับนั่งแสดงปางสมาธิ คือการพิจารณาถึงหลักพุทธธรรมเรื่อง “อริยสัจสี่ ที่เป็นหลักความจริงอันประเสริฐสี่ประการ” (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2550, หน้า 212)

ปางมารวิชัย (ภูมิสถาปนา) พระพุทธรูปปางมารวิชัยในศิลปะทวารวดีอีสานนั้นพบได้น้อยมาก ที่สำคัญคือพระพุทธรูปศิลาจากเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่และคงสภาพสมบูรณ์ที่สุด และที่พบบนภูพระบาทแห่งนี้แต่ก็มีสภาพที่ไม่สมบูรณ์ โดยเฉพาะพระเศียรที่ชำรุดหักหายไป ลักษณะโดยทั่วไปของการแสดงปางมารวิชัยนั้นเป็นการประทับนั่งมีปรากฏทั้งนั่งสมาธิราบและสมาธิเพชร (สำหรับพระพุทธรูปที่อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาทนี้แสดงอิริยาบถสมาธิราบ) ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ พระหัตถ์ซ้ายวางบนพระเขลา พระหัตถ์ขวาวางเหนือพระชานุขวาและใช้นิ้วพระหัตถ์ชี้ลงดิน เป็นการสื่อหรืออธิบายความถึงเรื่องราวตอนที่กองทัพมารเข้ามาผจญ และพุทธองค์ได้ใช้พระหัตถ์ชี้ลงดินเรียกพระแม่ธรณีขึ้นมาเป็นพยานต่อการบำเพ็ญเพียรบารมีของพระองค์ในภพชาติต่าง ๆ ให้ถึงพร้อมก่อนการตรัสรู้เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ดังกล่าวก่อนแล้วในพระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งลอยองค์แสดงปางมารวิชัย ว่าพุทธประวัติตอนมารผจญหรือมารวิชัยนี้ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาหลายฉบับ โดยกล่าวถึง

เหตุการณ์ตอนที่พระพุทธองค์ทรงประทับเหนือบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ สาละสำคัญของ ความหมายที่เชื่อมโยงถึงหลักพุทธธรรมตอนนี้คือ การบำเพ็ญบารมี และการบริจาคทานของ พระพุทธองค์ เพื่อการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อันได้แก่ การบำเพ็ญบารมี 10 อุปบารมี 10 และปรมัตถบารมี 10 และการบริจาคมหาบริจาค 5 การบำเพ็ญญาติตถจริยา โลกัตถจริยาและ พุทธัตถจริยา

2.5 พุทธสถานภูค่าว

องค์พระ สลักรูปพระนอนมีขนาดยาวนับจากปลายพระบาทถึงประภาวสี 2.09 เมตร ส่วนกว้างที่สุดนับจากช่วงกว้างบริเวณพระ โสภี (ตะโพก) ถึงพระหัตถ์ ที่พาดทับอยู่ 54 ซม. (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 63)

ลักษณะของภาพสลักแสดงภาพพระนอนในท่านอนตะแคงข้างซ้าย (กาม โภคีไสยาสน์ เป็นท่านอนแบบบริโลกกาม ตามที่ได้อธิบายแล้ว) ไม่ใช่ตะแคงข้างขวาตามแบบที่เรียกว่า สีสหไสยาสน์ (ท่านอนดังพญาราชสีห์) อันเป็นท่านอนเฉพาะหรือท่านอนเมื่อคราวเสด็จ ดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้าตามเนื้อความในพุทธประวัติ พระเศียรหันไปทางทิศ ตะวันออกเฉียงเหนือ พระพักตร์ผินทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ แสดงการครองผ้าจีวรแบบห่มเฉียง แบบพระองค์ สลักลายเส้นให้เป็นริ้วอุตราสงค์ ริ้วชายอันตรวาสก และริ้วสังฆาฏี ซ้อนทับอยู่บน ริ้วชายอุตราสงค์ พระพักตร์ค่อนข้างกลม รายละเอียดพระพักตร์คมชัด พระเกศาเรียบไม่มีขมวด พระเกศาหรือพระอุษณิষะ (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 64) คือส่วนที่หนุนขึ้นกลางศีรษะ เป็น สัญลักษณ์มหาบุรุษ และรองรับด้วยหมอนที่คู่คล้ายกับประภามณฑล

จากพุทธลักษณะของภาพสลักบนผาหินชิ้นนี้ เปรียบเทียบกับลักษณะพุทธศิลป์ที่พบใน แหล่งอื่น ๆ ต้นนิยฐานว่าสร้างในวัฒนธรรมทวารวดี มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 – 14 (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 63) พระนอนภูค่าวแห่งนี้ มีรูปแบบศิลปกรรมที่แสดงออกถึงความเป็น ศิลปะทวารวดี แต่อาจจะไม่ใช่องค์พระพุทธรูปไสยาสน์ จากการที่ไม่ปรากฏอุษณิষะเหนือพระเศียร ซึ่งอุษณิষะเป็นหนึ่งในสิ่งที่สำคัญของมหาบุรุษลักษณะ เมื่อถ่ายทอด หรือสร้างเป็นพระพุทธรูปใน แบบบุคคลาธิษฐานแล้วต้องปรากฏด้วยเสมอไม่ว่าในแบบแผนของศิลปะใด ๆ ถือว่าเป็นข้อบ่งชี้ สำคัญที่ทำให้รู้ว่าประติมากรรมนั้น ๆ เป็นรูปของพระพุทธเจ้าหรือไม่ และการประทับนอนแบบ ตะแคงข้างนั้น ไม่ใช่อิริยาบถของพระพุทธเจ้า คัมภีร์ต่าง ๆ ล้วนกล่าวถึงอิริยาบถ หรือท่าการ ประทับนอนของพระพุทธเจ้าว่าเป็นแบบสีหไสยาสน์ ไม่ว่าจะเป็นการนอนในยามพุทธกิจปกติ ธรรมดา หรือที่อธิบายไว้ในตอนปรินิพพานก็ตาม

ดังนั้น การไม่ทำทั้งอุษณิষะ การนอนตะแคงข้างซ้าย อาจมีเจตนาสื่อให้เห็นว่าภาพสลัก พระนอนนี้ไม่ใช่องค์พระพุทธรูป และน่าจะเป็นพระสงฆ์สาวก เช่นพระพุทธอุปัฏฐาก หรือ

พระสงฆ์สาวกในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานมากกว่า ตามข้อสันนิษฐานนี้รับกัน ได้คืบข้อมูลจากจารึกในสมัยทวารวดีอีสานที่กล่าวถึงการให้ความสำคัญกับพระเถระผู้ใหญ่ ด้วยการทำบุญและกล่าวสรรเสริญพระเกียติคุณในพระอุปัชฌายจารย์ตามที่กล่าวมาแล้ว

2.6 พุทธสถานวัดเชิงคอยเทพรัตน์

องค์พระสลักนูนสูงประทับในอิริยาบถไสยาสน์หันพระเศียรไปทางทิศใต้ พระพักตร์หันทางตะวันออก ประทับเหนือฐานที่ประดับด้วยกลีบบัว โดยเฉียงด้านขวา แบบสี่เหลี่ยมไสยาสน์ ตามแนวลาดเฉียงของชั้นหินที่เกิดจากการทรุดตัวด้านปลายพระบาทประมาณ 30 องศา ทำให้ปลายพระบาทลาดลงต่ำกว่าพระเศียร พระวรกายท่อนบนบ่งว่าชำรุดแต่ยังคงบูรณะตามลักษณะเค้าโครงเดิม โดยการพอกปูนทับเสริมเข้าไปใหม่ ยกพระกรขวาขึ้นรับพระเศียร ตั้งพระกโบริระ (ข้อศอก) จรดพื้น พระพักตร์ถูกบูรณะใหม่ที่ไม่เหลือเค้าเดิมของพุทธลักษณะแบบศิลปะทวารวดี ส่วนที่สมบูรณ์และคงรูปแบบพุทธลักษณะแบบศิลปะทวารวดีนั้นน่าจะเป็นส่วนล่างตั้งแต่พระชงฆ์จนถึงพระบาท โดยปูนใหม่ที่เกาะเกาะออกเผยให้เห็นเนื้อหินเดิมแต่แรกสร้าง โดยพระบาทเป็นลักษณะแบบเสมือนจริง มีความอวบอูน นิ้วพระบาทกลมใหญ่ ฝ่าพระบาทเรียบ ไม่มีลวดลายใด ๆ

ตามที่ได้กล่าวแล้วถึงลักษณะสำคัญประการหนึ่งของพระพุทธรูปองค์นี้คือที่แทนฐานสลักเป็นรูปกลีบบัวหงายเรียงรายอยู่ระหว่างองค์พระกับแท่นรองรับเบื้องล่าง ซึ่งรูปแบบของกลีบบัวมีลักษณะเดียวกับกลีบบัวที่ประดับส่วนฐานของเสมาหินที่พบเห็นได้ทั่ว ๆ ในศิลปะทวารวดีอีสาน สำหรับดอกบัวถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์แบบธรรมมาธิฐานเพื่อสื่อถึงความหมายถึงความบริสุทธิ์ ทั้งที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ และหลักพุทธธรรม เช่นในศิลปะโบราณของอินเดียก่อนที่จะมีการสร้างรูปพระพุทธรูปในลักษณะของบุคคล หรือบุคคลาธิฐาน นั้นใช้สัญลักษณ์รูปดอกบัวแทนการประสูติที่บริสุทธิ์ หรือพุทธประวัติตอนประสูติ และการเปรียบเทียบกับการตรัสรู้หลักพุทธธรรมของพระพุทธรูปว่า แม้พระองค์จะอยู่ในโลกที่ไม่บริสุทธิ์ โลกเล้าไปด้วยกิเลสตัณหา ราคะต่าง ๆ พระพุทธรูปก็ยังสามารถอยู่เหนือ หรือเอาชนะได้ เสมือนการแบ่งบานบริสุทธิ์เหนือโคลนตมของดอกบัว

การเชื่อมโยงสัญลักษณ์ของดอกบัวกับพระพุทธรูปมีปรากฏในโทณะสูตร พระสูตรต้นคปิฎกอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เนื้อความกล่าวถึงการสนทนาระหว่างพระพุทธรูปเจ้ากับ โทณพราหมณ์ โดยได้ถามพระพุทธรูปว่าเป็นใคร พระพุทธรูปก็ทรงตอบว่าเป็นพระพุทธรูปเจ้า เพราะพระองค์ได้ละอาสวะต่าง ๆ ได้หมดแล้ว เปรียบกับดอกบัวที่โผล่พ้นน้ำ ดังนั้นดอกบัวจึงเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญและถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์สื่อความหมายถึงความบริสุทธิ์ของการประสูติ และการเปรียบเปรยถึงการตรัสรู้ของพระพุทธรูปเจ้า ซึ่งการที่พระพุทธรูปไสยาสน์วัดเชิงคอยเทพรัตน์ได้ประดิษฐานพระพุทธรูปประอิริยาบถไสยาสน์เหนือฐานบัว ก็อาจจะเป็นการเชื่อมโยงให้เห็นการ

สื่อแทนความหมายดังกล่าว เพราะศิลปกรรมในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานมักจะพบการทำฐานรูป
 กลีบบัวด้วยเสมอ ทั้งฐานพระพุทธรูป พระพิมพ์บางแบบ และฐานเสมาหิน รวมทั้งการแสดงให้
 เห็นถึงการนมัสการพระพุทธรูปเจ้าด้วยดอกบัวในพระพิมพ์บางแบบที่พบจากเมืองฟ้าแดดสงยาง
 อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม เป็นต้น

6.3 อภิปรายศาสนสถานชุมชนชนบท (วัดอรัญวาสี)

พุทธสถานที่ตั้งอยู่ตามภูผาท่งห้าแห่ง (ซึ่งอาจจะมากกว่า) แสดงให้เห็นว่า ได้มี
 ชาวพุทธมาสร้างชุมชนที่ตั้งอยู่ห่างไกลออกมาจากชุมชนเมือง เพื่อปรนนิบัติอุปัฏฐากกลุ่มพระเถระ
 ผู้นำทางจิตวิญญาณในการสร้างและขยายชุมชน ด้วยการตั้งศาสนสถานหรือวัดขึ้นตามภูผาป่า
 เขา ลักษณะของการขยายชุมชนเช่นนี้คงมีกระจายอยู่ทั่วไป เพียงแต่ไม่พบปูชนียวัตถุขนาดใหญ่
 เหลือให้เห็นเป็นหลักฐานมากนัก นอกจากพุทธสถานที่ตั้งห้าแห่งดังกล่าวที่ได้สลักพระพุทธรูปไว้
 เป็นการถาวรแล้ว ยังพบกลุ่มเสมาหินปักไว้ตามเชิงเขาราวป่าอ้อหลายแห่งเช่นเดียวกัน แสดงให้เห็น
 ว่าชุมชนเหล่านี้อาจจะตั้งอยู่ไม่นาน ในลักษณะกึ่งถาวร แบบเดียวกับกลุ่มชนที่ดำเนินวิถีชีวิตดั้งเดิม
 ด้วยการเก็บล่าสะสมอาหาร ลักษณะของชุมชนแบบนี้เห็นได้จากกลุ่มชาวบน หรือชาวญ้อกูร์ ที่
 แปลว่าคนภูเขา คนอยู่ในที่สูง หรือคนดง ตามที่ได้กล่าวไปแล้วว่าชนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มคนที่พูดภาษา
 มอญโบราณแบบทวารวดี ที่ยังมีเหลืออยู่ในปัจจุบัน

การพบปูชนียวัตถุในรูปแบบของพุทธเจดีย์ต่าง ๆ ทั้งเสมาหิน และพระพุทธรูปขนาด
 ใหญ่สลักไว้ตามภูผาป่าเขา แสดงว่าชุมชนเหล่านี้ ตั้งอยู่ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง โดยประมาณการว่าไม่
 นานจะน้อยกว่าร้อยถึงสองร้อยปี และวัดป่าหรือศาสนสถานแบบอรัญวาสีนี้ บางที่ยังมีการใช้งาน
 และมีความสืบเนื่องต่อกันมาจนถึงสมัยไทยลาว เช่นศาสนสถานบนอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระ
 บาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ที่พบหลักฐานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคแรกเริ่มสมัย
 ประวัติศาสตร์แบบวัฒนธรรมทวารวดี สมัยวัฒนธรรมเขมร และสืบมาจนถึงสมัยไทยลาว

พุทธบัญญัติเกี่ยวกับหมวดที่ว่าด้วยที่อยู่อาศัย คือ “เสนาสนขันธกะ” หรือสิ่งที่
 พระพุทธองค์ได้กำหนดให้เป็นสถานที่อยู่อาศัยพื้นฐานที่สุดสำหรับพระสงฆ์เรียกว่า “รุกขมุล
 เสนาสนะ” อันหมายถึงการอยู่รอบโคนต้นไม้ การอาศัยป่าเป็นที่จาริก ปลัถวิเวก แสวงหาความสงบ
 สมถะปฏิบัติวิปัสสนาธุระ สัมพันธ์กับการสร้างพุทธสถานแบบคูหาให้เป็นสถานที่ประกอบ
 พุทธศาสนพิธี ในรูปของวัดป่าหรือศาสนสถานแบบอรัญวาสี ศาสนสถานแบบนี้เกิดขึ้นได้ด้วยการ
 มีพระเถระผู้ใหญ่เป็นหลักศูนย์รวมของความศรัทธา และการมีคณะภิกษุสงฆ์อีกจำนวนหนึ่งมา
 บำเพ็ญเพียรปฏิบัติ จนเกิดเป็นสำนักสงฆ์ สร้างศรัทธาดึงดูดผู้คนจนสามารถสร้างปูชนียวัตถุขนาด
 ใหญ่ได้ ซึ่งต้องใช้ปัจจัยหลายด้าน ทั้งผู้นำทางจิตวิญญาณ พลังศรัทธา กำลังคน และเวลา

ลักษณะของชุมชนเหล่านี้มักจะตั้งอยู่โดดเดี่ยวห่างไกลจากชุมชนเมือง ด้วยลักษณะของกลุ่มชนที่นิยมการปลีควิวอก ไม่ปะทะสังสรรค์กับชนกลุ่มอื่น ๆ ไม่ใส่ใจกับกลุ่มชนที่มาจากระบบสังคมและวัฒนธรรมแบบเมือง กลุ่มขุนนาง ตัวแทนชนชั้นปกครอง ทำให้พระเถระผู้ใหญ่ กลุ่มภิกษุสงฆ์แบบสายปฏิบัติเคร่งครัดในพระธรรมวินัย เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาต่อสาธุชนกลุ่มนี้ได้ไม่ยาก เช่นจารึกกล่าวสรรเสริญพระอุปัชฌายาจารย์ บ่งว่าพระเถระผู้ใหญ่ได้รับการเคารพบูชาเป็นอย่างมากในสังคมสมัยนี้ และโดยเฉพาะการสร้างปูชนียวัตถุ ปูชนียสถานต่าง ๆ ไม่ว่าจะป็นรูปเคารพหรือศาสนาคาร สถานที่พักอาศัยต่าง ๆ ที่สร้างจากวัสดุง่าย ๆ ที่หาได้ในท้องถิ่น ไม่ได้ประดิษฐ์ให้ถาวรประณีตสวยงาม เหมือนกับศาสนสถานที่อยู่ในเมือง ดังปรากฏหลักฐานเป็นซากฐานอาคารหรือภาพสลักบนใบเสมาตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น

ข้อคิดเห็นอีกประการจากหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมต่าง ๆ จะพบได้ว่าจุดแรกเริ่มและแพร่กระจายของวัฒนธรรมทางการเมืองและศาสนายุคแรกเริ่มในภาคอีสานนั้น จะมีอยู่ตามชายขอบที่เป็นเชิงเขาป่าเขาเป็นสำคัญ นอกจากเนื้อความในจารึกที่กล่าวถึงการปราบปามดินแดนต่าง ๆ ของเจ้าชายจิตรเสนแล้วสร้างปูชนียวัตถุ ปูชนียสถานทางศาสนาไว้ และยังได้พบหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาในพื้นที่เหล่านั้นด้วย เช่นกลุ่มเสมาหินที่สลักเป็นภาพสัญลักษณ์แบบธรรมาธิฐาน เป็นแท่งหรือแผ่นหินเรียบ ๆ รูปกลีบบัว รูปหม้อน้ำสันแกนรูป และรูปธรรมจักรเสมาหินเหล่านี้ส่วนใหญ่จะสร้างจากศิลาทรายสีแดงเป็นพื้น ซึ่งเชื่อได้ว่ามีอายุอยู่ในรุ่นแรก ๆ ของการสร้างเสมา ในยุคหลังลงมามากพบเสมาในอีกรูปแบบหนึ่งที่เป็นแบบบุคคลาธิฐาน มีรูปแบบใบพายหรือรูปกลีบบัว สลักเป็นภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนา ทั้งชาดกและพุทธประวัติ และมักพบในแหล่งที่เป็นชุมชนเมืองตามลุ่มน้ำสำคัญในที่ราบลุ่ม เช่นเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม

ส่วนเสมาแบบแรกตามที่กล่าวมานั้น มีทั้งรูปทรงแท่ง แบบเรียบ ๆ รูปทรงกลีบบัวหรือแบบใบพาย สลักวดลายประดับลายผักกูด ภาพสัญลักษณ์รูปสถูป รูปธรรมจักร มักพบกับแหล่งชุมชนโบราณที่มีหลักฐานด้านจารึกในยุคแรกเริ่มเสมอ ทั้งจารึกของเจ้าชายจิตรเสน แถบจังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดอำนาจเจริญ จังหวัดขอนแก่น และจังหวัดบุรีรัมย์ จารึกดอนเมืองเตย กล่าวถึงพระศรีมานประเสนะ ผู้เป็นใหญ่แห่งเมืองสังขปุระ จังหวัดยโสธร จารึกดังกล่าวเหล่านี้ มีความสัมพันธ์อย่างหนึ่งอย่างใดกับเสมาหินเช่นเสมาจากวัดไผ่ใหญ่ อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี วัดเปือยหัวดง อำเภอลืออำนาจ วัดดงเฒ่าเก่า อำเภอมืองอำนาจเจริญ จังหวัดอำนาจเจริญ วัดบึงขุมเงิน อำเภอมืองยโสธร จังหวัดยโสธร วัดโพธิ์น้อย อำเภอบะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ เสมาจากบ้านช้วยวน กิ่งอำเภอกอโพธิ์ชัย วัดหนองสระพัง (บ้านบัวลิมา) วัดโนนศิลา อำเภอบ้าน

ชุมแพ จังหวัดขอนแก่น วัดบึงผักก้าม อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย เป็นต้น

รูปแบบการปกครอง และชนชั้นทางสังคม

อิทธิพลของวัฒนธรรมอินเดียที่มีต่อระบบการเมืองการปกครองและชนชั้นทางสังคม ทวารวดีอีสาน มีต้นสายมาจากระบบการปกครองของอินเดียสมัยโบราณ ซึ่งส่วนหนึ่งได้รับ อิทธิพลจากเปอร์เซียในสมัย ราชวงศ์อคีเมนิด (Achaemenid) ที่เข้ามามีอิทธิพลต่อระบบการ ปกครองของชาวอินเดียในสมัยราชวงศ์โมริยะ และได้ส่งต่อวัฒนธรรมทางการเมืองโดยเฉพาะ ระบบกษัตริย์ และการจัดตั้งรัฐบาลแบบอินเดียเข้ามาเผยแพร่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งก็ รวมทั้งพัฒนาการของกลุ่มเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานด้วย

หลักฐานด้านต่าง ๆ ยังไม่สามารถชี้ชัดลงไปได้ว่า ระบบชนชั้นทางสังคมในวัฒนธรรม ทวารวดีอีสานนั้นมีรูปแบบเป็นเช่นไร หรือมีความละเอียดซับซ้อนมากน้อยขนาดไหน จึงต้องอาศัย การวิเคราะห์ตีความจากหลักฐานแวดล้อมต่าง ๆ ประกอบ ทั้งโบราณวัตถุ-สถาน จารึก และรูปแบบ ศิลปกรรม ซึ่งประมวลผลรวมจากหลักฐานต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วอาจกล่าวได้ว่า ระบบชนชั้นทาง สังคมในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นสามารถแยกได้เป็นสองกลุ่มใหญ่ คือ “ชนชั้นปกครอง” หรือ ชนชั้นผู้นำในการปกครอง กับ “ชนชั้นที่ถูกปกครอง” หรือชนชั้นผู้ตามที่ถูกปกครอง คือ ไพร่ฟ้า สามัญชนทั่วไป ซึ่งในรายละเอียดของชนทั้งสองกลุ่มนี้จะมีลำดับชั้นการแยกย่อยลงไปอีกตาม รายละเอียดดังต่อไปนี้

1. ชนชั้นปกครอง

พัฒนาการของชนชั้นปกครองในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน มีที่มาจากการ รวมกลุ่มกันอยู่ก่อนแล้วในระบบสังคมชุมชนดั้งเดิมของวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ใน รูปแบบชุมชนหมู่บ้านเกษตรกรรม หรือชุมชนเมือง ซึ่งในแต่ละระดับของกลุ่มชนนั้น ๆ จะต้อง มีหัวหน้าหรือผู้นำของแต่ละกลุ่ม เพราะหลักฐานของการตั้งถิ่นฐานชุมชนมีปรากฏแล้วตามแหล่ง วัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งวัฒนธรรมบ้านเชียงในกลุ่มหนองหาน จากแอ่งสกลนคร วัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ จากทุ่งกุลาร้องไห้ในเขตลุ่มแม่น้ำมูล-ชี และวัฒนธรรมทุ่งสำริด แถบ อำเภอโนนสูง อำเภอพิมาย พื้นที่ตอนบนของกลุ่มน้ำมูล จากแอ่งโคราช

ต่อเมื่อรับวัฒนธรรมจากอินเดียทั้งเรื่องของศาสนาและแบบแผนทางการเมืองการ ปกครองจึงสถาปนาระบบกษัตริย์ขึ้นมาในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ดังเห็นได้จากจารึก ยุคแรกเริ่มสมัยประวัติศาสตร์ที่พบในภูมิภาคอีสาน ปรากฏพระนามของกษัตริย์ตามแบบอย่าง อินเดีย ด้วยคำลงท้ายว่า “วรมัน” เช่น มเหศวรวรมัน จากจารึกปากน้ำมูล จังหวัดอุบลราชธานี ชัยสิงหรวรมัน จากจารึกภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ เป็นหลักฐานยืนยันได้ว่ามีระบบกษัตริย์แล้วใน

ช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ซึ่งสอดคล้องสัมพันธ์อย่างยิ่งกับพัฒนาการด้านต่าง ๆ ของสังคมและวัฒนธรรม ทวารวดีอีสาน โดยเฉพาะด้านตัวอักษร ภาษา และศิลปกรรม เช่นพระพิมพ์ ภาพสลักบนใบเสมา โดยเนื้อความด้านจารึกแสดงให้เห็นถึงการประกอบกริยาบุญอุทิศถวายคน (ข้าทาส) สัตว์ สิ่งของ ต่าง ๆ เป็น พุทธบูชา และภาพสลักของชนชั้นสูง แต่งกายด้วยเครื่องทรงอลังการ มีเครื่องบ่งบอก ฐานันดรศักดิ์เป็นเครื่องสูง ฉัตร แล่จามร ตาลปัด บังแทรกบังสุรย์ ชงทิว บัลลังก์ ปราสาท ราชชมณเฑียร ฯลฯ ซึ่งในรายละเอียดของจารึก และภาพสลักก็มีที่แตกต่างกันไปตามสถานภาพ ทั้ง กษัตริย์ ราชวงศ์ ขุนนาง ผู้นำชุมชน นักบวช ภิกษุสงฆ์ พราหมณ์ สามัญชนต่าง ๆ รวมทั้งทหาร และข้าทาส

การจะกล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวระบบ โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน นั้น เป็นเรื่องที่ต้องอาศัยข้อมูลแวดล้อมอื่น ๆ ประกอบ เช่นเอกสารจีนที่กล่าวถึงอาณาจักร “โถวเหอ” ที่นักวิชาการต่างลงความเห็นว่าคืออาณาจักรทวารวดีทางภาคกลางนั้น ได้ให้ภาพเกี่ยวกับกษัตริย์ ของอาณาจักรนี้ ซึ่งปฏิเสธ ไม่ได้ว่าร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสาน โดยเอกสารจีนกล่าวว่า “...กษัตริย์แห่งโถวเหอหล่อหรือฟูเยชียหายปกครองเมืองหลายเมือง...ภายในกำแพงเมืองเป็น พระราชวังทั้งหมด ภายนอกมีผู้คนอยู่อาศัยถึงหมื่นกว่าครัวเรือน กษัตริย์มีทหารรักษาวังร้อยกว่าคน ...ตำแหน่งขุนนางมีเจาฉิงจางจุง คูเลาชากรงานเมืองทั้งปวงของอาณาจักร...” ในสังคมและ วัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นอาจมีรูปแบบทางกรรมวิธีที่ไม่แตกต่างกันนัก ต่อการ लेकरับ วัฒนธรรมอินเดียจากภายนอกเข้ามาปรับปรุงพัฒนาส่งเสริมระบบอำนาจของผู้นำชนชั้นปกครอง พัฒนาระบบกษัตริย์เป็นแบบแผนขึ้นมาในสังคม

1.1 กษัตริย์

กษัตริย์ในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสานปรากฏรูปร่างอย่างพระโพธิสัตว์ ด้วย เครื่องทรงแบบอลังการ นอกจากบ่งบอกถึงความเป็นชนชั้นฐานันดรสูงแล้ว ยังมีนัยถึงการบำเพ็ญ เพียรบารมีตามองค์ของพระโพธิสัตว์ ความแตกต่างทางกายภาพหรือรูปแบบทางศิลปกรรม ระหว่างพระโพธิสัตว์กับกษัตริย์นั้นอยู่ตรงที่พระโพธิสัตว์จะมีประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร ส่วนกษัตริย์นั้นไม่มี และพระโพธิสัตว์สามารถแสดงธรรมได้ แบบเดียวกับพระพุทธเจ้า ซึ่งภาพ สลักจากเสมาต่าง ๆ แสดงให้เห็นถึงการแสดงพระหัตถ์ของพระโพธิสัตว์เป็นสัญลักษณ์ของการ แสดงธรรมแบบวิตรรกมูทราเสมอ เช่นเดียวกับเนื้อความในชาดกต่าง ๆ ไม่ว่าพระโพธิสัตว์จะอยู่ ในสถานะ และภพชาติใด ก็จะทำทรงมุ่งบำเพ็ญเพียร โพธิญาณ ให้ทานปฏิบัติและแสดงธรรมต่อ เวไนยสัตว์ต่าง ๆ อันถือว่าเป็นธรรมดาของพระโพธิสัตว์

ด้วยกรณียกิจของกษัตริย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นนิมิตการประกอบกริยาบุญ เป็น แบบอย่างของการบำเพ็ญบุญ ที่เปรียบได้กับการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ แม้ว่าส่วนใหญ่แล้ว

วัฒนธรรมพุทธศาสนาในทวารวดีอีสานจะเป็นพุทธแบบเถรวาทอย่างชัดเจน โดยอ้างอิงจากความนิยมในการสลักภาพเล่าเรื่องชาดกจากคัมภีร์ที่มาจากภาษาบาลี แต่ก็เห็นได้ถึงรายละเอียดของภาพที่เน้นนำเสนอภาพลักษณะอันเป็นอุดมคติอย่างพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาแบบมหายาน และรวมถึงคติความหวังต่อโลกของพระศรีอารียเมตไตรย เช่นจารึกใบเสมาวัด โนนศิลา 1 กล่าวถึงการทำบุญที่หวังต่อโลกหน้าสมัยพระศรีอารีย์ในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ความว่า “ระโว (พร้อมด้วย) ชายพระนามกับสมุส (อุทิส) บุญนี้ให้แก่ชายทรง ชายสุพาหุ ชายมะรัง ขอบุญนี้ (จง) นำส่งไปให้ทันต่อพระพุทธรอารยะเมตตรัย เทอญ”

โดยสถานะทางสังคมแล้วกษัตริย์มีศักยภาพที่จะประกอบกริยาบุญเหล่านั้นได้มากกว่าชนชั้นอื่น ด้วยปัจจัยต่าง ๆ ที่เกื้อหนุน ทั้งทุน อำนาจ บารมี สามารถสร้างเนื้อนาบุญอันใหญ่ได้ด้วยการสร้างปูชนียวัตถุสถาน เช่นการสถาปนาอาราม หรือวัดขึ้นมาในชุมชน สร้างองค์ประกอบต่าง ๆ ทั้งวิหาร สถูป-เจดีย์ พระพุทธรูป การอุทิศถวายสำหรับ บำรุงดูแลศาสนสถานนั้น ดังปรากฏตามจารึกต่าง ๆ เช่นจารึกขอม้ออีกา (ด้านที่ 1) ได้กล่าวถึงการอุทิศถวายสัตว์และข้าทาสแด่พระสงฆ์ (กรมศิลปากร, 2529, หน้า 23-29) หรือจารึกหินขอน 1 กล่าวถึงนักพรต ซึ่งมีตำแหน่งเป็นราชภิกษุคือเจ้าชายในท้องถิ่นนั้น ได้ออกผนวช โดยท่านได้สร้างใบเสมาศิลาขึ้น 4 แผ่น สร้างวิหารการบริจาคที่ดิน และได้บริจาคสิ่งของเป็นอันมาก (กรมศิลปากร, 2529, หน้า 251-262)

ด้วยการประกอบกริยาบุญดังกล่าวนั้นชนชั้นระดับรองลงมาหรือผู้ตามที่ถูกปกครองก็ได้ร่วมอนุโมทนาบุญด้วย กษัตริย์ก็เปรียบดั่งพระโพธิสัตว์ที่ได้นำพาชนชั้นต่าง ๆ ข้ามสู่โลกพระศรีอารีย์ในอนาคต เช่นจารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาขนาด 1 กล่าวถึงการประกอบกริยาบุญของชนชั้นผู้นำ โดยร่วมการบุญกับชนชั้นสามัญว่า “บุญอันนี้ ในกอมระตาญงพร้อมไปด้วยสหายของตนผู้เป็นสามัญชนได้ร่วมกันสร้างไว้”

ปรากฏเสมาสลักภาพของชนชั้นกษัตริย์หลายแผ่น ทั้งจากพุทธประวัติ และนิทานชาดก เช่นเสมาจากเมืองฟ้าแดดสงยางแสดงภาพพุทธประวัติตอน โปรดพระพุทธรูปดา โปรดพระนางพิมพายโสธรา ชาดกเรื่องสรภังค์ สุวรรณสาม และพระเวสสันดร เป็นต้น ดังตัวอย่างเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอน โปรดพระนางพิมพายโสธรา หรือพิมพ์พิลาป พระเจ้าสุทโธทนะแต่งองค์ทรงเครื่องของชนชั้นปกครองอย่างกษัตริย์ มีรูปแบบการแสดงออกทางศิลปกรรมด้วยเครื่องทรงอลังการ ทั้งผ้าห่มซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการห่มแบบผ้าโจงยาว ปลอ่ยชายพกเป็นวงโค้งออกด้านข้าง คาดด้วยแถบรัดประคด สวมพาทูรัด กรองศอก กรอบกระบังหน้า ชฎาแจกยอด พร้อมทั้งเครื่องสูงประกอบ บอกถึงความเป็นชนชั้นฐานันดรสูง และพระราหุลกุมารก็ถือว่าอยู่ชั้นวังของกษัตริย์เช่นเดียวกัน ความแตกต่างในเหล่าชั้นวงศ์กษัตริย์ชนชั้นปกครองด้วยกันก็มีความแตกต่างกันทั้งสถานภาพ ศักดิ์ และอาวุโส เห็นได้ว่าพระราหุลกุมารมีเครื่องสูงบอกฐานันดรที่น้อยกว่า

พระเจ้าสุทโธทนะ

อนึ่ง การสลักภาพของผ้านุ่งต่าง ๆ ของบุคคลแต่ละกลุ่มก็มีความแตกต่างกันด้วย สังเกตได้จากผ้านุ่งของชนชั้นสูงหรือพระโพธิสัตว์นั้นจะมีความพลิ้วไหว แสดงให้เห็นว่าเนื้อผ้านั้นมีความอ่อนนุ่มเบาสบาย แต่กับผ้านุ่งของชนชั้นรองอื่น ๆ กลับมีลักษณะที่หยาบกระด้างมากกว่า (ดูในหัวข้อเครื่องประดับ)

พระพุทธศาสนานั้นมีคติเรื่องมหาบุรุษอยู่เป็นส่วนหนึ่งของพุทธประวัติ หรือนิทานชาดก การกำหนดพุทธลักษณะในการสร้างพระพุทธรูป หรือพระโพธิสัตว์ แสดงให้เห็นได้ถึงลักษณะดังกล่าวนี้บางประการ เช่นการมีขมวดพระเกศวนเป็นทักษิณาวัดระของพระพุทธรูป มีประภามณฑลรอบพระเศียรทั้งพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เชื่อมโยงอยู่กับคติเรื่องพระจักรพรรดิราช ก็คือราชาผู้ครองโลก ซึ่งมีสัญลักษณ์เป็นจักร อันเป็นหนึ่งในรัตนเจ็ดประการ มีกล่าวไว้ในจักกวัตติสูตร เป็นสูตรว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิรัตนเจ็ด อันประกอบไปด้วยจักรหรือล้อรถ (จักรรัตนะ) ช้างแก้ว (หัตถิรัตนะ) ม้าแก้ว (อัสสรรัตนะ) แก้วมณี (มณีรัตนะ) นางแก้ว (อิตถิรัตนะ) ชุนคลังแก้ว (กหปติรัตนะ) ชุนพลแก้ว (ปรินายกรรัตนะ)

พุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี ถูกสร้างสรรค์ขึ้นมาให้มีความหมายเชิงสัญลักษณ์ทั้งแบบธรรมาธิษฐาน และบุคลลาธิษฐาน แสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์ สัมพันธ์กับอำนาจทางโลกและอำนาจเหนือธรรมชาติของชนชั้นปกครองในรูปแบบกษัตริย์ ที่พระจักรพรรดิราชเป็นผู้นำในการหมุนกงล้อแห่งธรรมให้เคลื่อนไป พร้อมกับการเสริมสร้างด้วยคติความเชื่อของพระโพธิสัตว์ควบคู่กันไป ในแบบแผนของกษัตริย์ที่ดำรงสถานะเป็นพระจักรพรรดิราช ชนชั้นปกครองนับถือพระพุทธศาสนาด้วยการสร้างเสริมคตินิยมทั้งสองอย่างให้แก่ชนชั้นอื่น ๆ เพื่อเกื้อหนุนอำนาจแห่งระบบกษัตริย์ให้เป็นที่รับรู้อย่างกว้างขวาง โนม้มน้ำพลังศรัทธาให้เกิดแก่หมู่ประชาชน ซึ่งก็เห็นได้จากปริมาณการขยายตัวของชุมชนไปในถิ่นที่ต่าง ๆ ทั้งในเมืองที่ราบลุ่มแม่น้ำ ตามเพิงผาที่สูงบนภูเขา จากหลักฐานที่เป็นปูชนียวัตถุ-สถานในรูปของพุทธเจดีย์ต่าง ๆ ทั้งเสมานิน พระพุทธรูป สลุป-เจดีย์

ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงเป็นสิ่งเกื้อหนุนให้เกิดแบบแผนทางการเมืองการปกครอง ด้วยระบบกษัตริย์ในสองรูปแบบคือ “คติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์” และ “คติพระจักรพรรดิราช” หรือจักรวาทีน โดยอธิบายคงต่อไปนี้

1.1.1 กษัตริย์เทียบเท่าพระโพธิสัตว์ คติเรื่องพระโพธิสัตว์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้น มีการนับถือทั้งพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท และมหายาน ที่ปรากฏมากที่สุดคือ พระศรีอาริยมต ไตรย์ ซึ่งพบมากที่สุดจากจารึกที่พบในพื้นที่อีสาน ได้กล่าวถึงการทำบุญ และความหวังเกี่ยวกับโลกพระศรีอารย์ เช่นจารึกใบเสมาวัด โนนศิลา 1 (ตามรายละเอียดที่กล่าวแล้ว)

พระโพธิสัตว์ในคติแบบเถรวาทก็คืออดีตของพระพุทธเจ้า ที่ต้องตั้งอยู่ในบารมีสิบประการ เรียกว่าทศบารมี อันเป็นบารมีขั้นต่ำสุดที่พระโพธิสัตว์ได้เสวยพระชาติสำคัญสิบชาติ และชาติสุดท้ายเป็นชาติที่ยิ่งใหญ่ที่สุดเรียกมหาชาติ คือตอนเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร บำเพ็ญมหากรบารมี นอกจากนั้นยังเชื่อว่าพระศรีอาริยเมตไตรย หรือองค์พระเมตไตรยโพธิสัตว์นั้นเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตองค์ต่อไปเมื่อสิ้นศาสนาใน พ.ศ. 5000 ของพระสมณโคดมพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันนี้

การบรรลุพระโพธิญาณสามารถเกิดขึ้นได้กับผู้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนพระพุทธองค์ อย่างพระพุทธศาสนาเถรวาทที่ใช้ภาษาสันสกฤต คือนิกายสรวาสติวาทิน ได้รวมการปฏิบัติอย่างเข้มงวดตามพระวินัย และมุ่งสู่การหลุดพ้นในแบบเถรวาท กับการสร้างบุญบารมีด้วยความเมตตา กรุณาต่อชนในโลกของพระโพธิสัตว์แบบฝ่ายมหายาน คัมภีร์พุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินอธิบายว่า มนุษย์ทุกคนที่ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ สามารถตั้งปฏิธานขอให้บรรลุพระโพธิญาณได้ (ธิดา สวระยา, 2532, หน้า 233-237)

การทำบุญเพื่อสั่งสมบารมีนั้นมีส่วนเกี่ยวข้องกับคติเรื่องพระโพธิสัตว์เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งควรแพร่หลายในเรื่องของชาดก ที่ปรากฏเป็นภาพสลักบนใบเสมา แสดงให้เห็นถึงเรื่องการประกอบกริยาบุญของพระมหากษัตริย์ กับคติเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์นั้นเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น ต่อความเชื่อที่ว่ากษัตริย์คือผู้ทรงบุญบารมีเทียบเท่าพระโพธิสัตว์ย่อมเป็นการ โน้มน้าวให้ประชาชนเลื่อมใส ศรัทธา คติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์จึงมีส่วนอย่างมากต่อการกำหนดแบบแผนของกษัตริย์ให้มีฐานะเทียบเท่าพระโพธิสัตว์ เพราะพระโพธิสัตว์คือผู้ที่เกิดมาเพื่อบำเพ็ญบุญบารมี และการประกอบการบุญเพื่อสร้างเสริมบารมีแบบเดียวกันนี้ก็ได้กลายเป็นกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์จึงมีสถานภาพเทียบเท่ากับพระโพธิสัตว์ด้วยการนี้

ด้วยเหตุนี้สังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสานจึงให้คุณค่ากับการทำบุญเพื่อสร้างบารมีเป็นอย่างยิ่ง ความสัมพันธ์ระหว่างการบุญกับสถานภาพทางสังคมและการเมืองเกิดจากเหตุนี้ กษัตริย์และชนชั้นผู้นำในการปกครอง เป็นผู้ที่มีฐานะมั่งคั่ง ทรงอิทธิพลมากกว่า ย่อมประกอบการบุญได้มากกว่า สามารถสร้างความหมายผ่านปฐมนิเวศวัตถุเทสิคในรูปของพุทธเจดีย์ต่าง ๆ ตามคติความเชื่อนี้ มีทั้งพระพุทธรูป สถูป-เจดีย์ เสา ๑ กษัตริย์จึงอยู่ในสถานภาพเทียบเท่ากับพระโพธิสัตว์ ผู้พึ่งพ้อมด้วยเมตตาบารมีอนุเคราะห์ช่วยเหลือประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อกษัตริย์ได้บำเพ็ญบารมีสูงส่งเป็นผู้หลุดพ้นจนสามารถนำพาผู้คนข้ามวัฏสงสารได้ ประดุจดังพระศรีอาริยเมตไตรยที่จะมาบังเกิดเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล ส่วนชนชั้นรองที่อยู่ในสถานภาพที่ต่ำต้อยกว่าก็สามารถตั้งจิตอธิฐาน เพื่อรออุกแห่งพระศรีอาริย์นี้ หากมอญนี้ทางการ

เมืองการปกครอง กษัตริย์หรือชนชั้นปกครองมีภาระที่ต้องรับผิดชอบด้วยการนำพาฝูงชนไปสู่ความหลุดพ้นทั้งทางกายภาพที่เป็นปัจจัยต่อการดำรงชีวิต และทางใจคือความสุขสงบของจิตวิญญาณ

อนึ่ง การพบเสมาสลักภาพกษัตริย์ หรืออภินิหาร ในพื้นที่ภาคอีสาน ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น รูปกษ-ลักษมี หรืออภินิหาร ก็คือสัญลักษณ์องค์ศรีวัตสะ (Srivatsa) อย่างหนึ่ง ซึ่งแปลตามรูปศัพท์ได้ว่า “ที่ประทับของพระศรี” พระศรี หรือศรี เป็นเทพแห่งความอุดมสมบูรณ์ และความรู้เรื่อง ศรีวัตสะเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระศรี หรือลักษมี ซึ่งพระองค์จะประทับนั่งบนดอกบัวและมีช้างสองเชือก เหน้าราครถเศียรของพระองค์ ซึ่งศรีวัตสะจัดเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นมงคลของชาวอินเดียทั้งศาสนาพราหมณ์ พุทธ และเชน เป็นสัญลักษณ์ที่ปรากฏบนพระอุระของวิษณุ มหาวิระและตรีถังการของเชน และบนรอยพระพุทธรูป กษัตริย์ในราชวงศ์คุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11) และในราชวงศ์ปัลลวะ (พุทธศตวรรษที่ 11-15) นิยมใช้สัญลักษณ์ศรีวัตสะร่วมกับสัญลักษณ์สวัสติกะ เรียกว่า “สวัสตี-ศรี (Svasti Sri) ในพระราชพิธีราชาภิเษก หรือราชสุริยะ อันเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ และความมั่งคั่งของรัฐหรืออาณาจักร ซึ่งพระมหากษัตริย์มีหน้าที่ปกป้องและรับรองความรู้เรื่องของอาณาจักร ดังนั้นสัญลักษณ์ศรีวัตสะจึงหมายถึงความมั่งคั่งที่ประทานให้ โดยศรี ซึ่งพำนักอยู่ในพระมหากษัตริย์ที่มีทศพิธราชธรรม โดยจะนำความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์มาสู่บ้านเมืองที่พระองค์ปกครอง (ผาสุข อินทราวุธ, 2542, หน้า 128-129)

ใบเสมาสลักภาพกษ-ลักษมีในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน จึงเป็นสิ่งยืนยัน ได้ถึงการมีอยู่ของระบบกษัตริย์ในทางสังคมและชนชั้น รวมถึงคติเรื่องความอุดมสมบูรณ์แห่งราชอาณาจักรด้วยการสร้างสัญลักษณ์ ซึ่งในวัฒนธรรมพุทธศาสนายังถือว่ากษ-ลักษมี เป็นสัญลักษณ์ของการประสูติด้วย ซึ่งรายละเอียดของใบเสมาแผ่นนี้ผู้ที่ถูกอภินิหารจะเห็นได้ว่าสวมเครื่องทรงอย่างกษัตริย์ พร้อมด้วยมีการมีปะกามณฑลรอบพระเศียร ซึ่งก็น่าจะเป็นการรวมคติความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ ความอุดมสมบูรณ์ และคติเรื่องกษัตริย์มีสถานภาพเทียบเท่ากับพระโพธิสัตว์เข้าไว้ในที่

1.1.2 กษัตริย์คือพระเจ้าพรตราช กษัตริย์ในวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาถือองค์อัครศาสนูปถัมภก มีภาระหน้าที่หรือราชกรณียกิจทั้งทางโลกและทางธรรม พระธรรมทางพระพุทธ ศานาก็คือกฎหมายของหมู่พุทธศาสนิกชน รวมถึงมนุษยชาติทั้งมวล ครอบคลุมไปอย่างกว้างขวางในหมู่ประชาชน โดยกษัตริย์เป็นผู้ขับเคลื่อนกงล้อแห่งธรรมนั้น คือ “ธรรมจักร” แม้ว่ากษัตริย์จะไม่ได้ก่อกำเนิดกฎแห่งธรรมนี้ แต่กษัตริย์คือผู้ที่เกื้อหนุนหมุนวงล้อด้วยพลังอำนาจแห่งบุญญาบารมี และนั่นคือที่มาของ จักรวาทีน กล่าวคือพระราชผู้มีวงล้อแห่งรถศึกของพระองค์แล่นปรายไปได้ทั้งชมพูทวีป (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, 2530, หน้า 9-16)

คติกษัตริย์ในพระพุทธศาสนานั้นมีฐานมาจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ของอินเดียว่า มนุษย์- กษัตริย์องค์แรกของ โลกคือ มหาสมบัติ ผู้ซึ่ง ได้รับส่วนแบ่งจากผลผลิตจำนวนหนึ่งของ สังคม ปวารณาตนเป็นราชาผู้จัดการกลางจวนวาย นำมาซึ่งความสงบเรียบร้อย ราชกรณียกิจหลัก เบื้องต้นของพระองค์อันเป็นราชธรรมคือ การทำสงคราม ไตตติรียูปนิษัตวว่า “ชนเหล่าใดไม่มี พระราชา ชนเหล่านั้นทำสงครามไม่ได้” กษัตริย์ของอินเดีย โบราณจึงเป็นชนชั้นนักรบ และ ได้รับ การขนานนามว่า “ทศวิหอิน” คือพระราชาผู้มีชัยในสิบทิศ และทรงเป็นจักรวาทีน พระพุทธศาสนา จึงมีพื้นฐานจากคติความเชื่อดังกล่าวผสมผสานอยู่โดยปรากฏในจักรวัตติสันนาทสูตร ในทีฆนิกาย ตามพุทธประวัติพระพุทธองค์ทรงแสดงพระองค์ว่าเป็นพระมหาจักรพรรดิราชพระองค์หนึ่ง ผู้มีชัย ในชมพูทวีปด้วยธรรมจักรคือวงล้อแห่งธรรม การแสดงปฐมเทศนาของพระพุทธองค์จึงได้ชื่อว่า “ธรรมจักกปวตนสูตร” คือพระธรรมเทศนาแรกเริ่มที่กล่าวด้วยการหมุนวงล้อแห่งธรรม (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, 2530, หน้า 9-16)

คติเรื่องพระมหาจักรพรรดิราช ปรากฏอย่างชัดเจนในคัมภีร์ทวิยวทานะของพุทธศาสนา นิกายสรวาสติวาทินว่า “พระองค์ทรงมีชัยอยู่เบื้องหน้าเหล่าแสนยากร ทรงเป็นธรรมิกราช (ราชาแห่งธรรมะ) ครอบครองสมบัติเจ็ด อันมี รถ ช้าง ม้า มณี ทาสา อำมาตย์ และขุนพล จะทรงมี พระราชโอรสครบถ้วนร้อยพระองค์ ล้วนแก้วกล้าสง่างาม เป็นที่หวาดผวาแก่เหล่าปัจเจกมิตร พระองค์จะทรงปราบได้ดินแดนทั่วทวีปจนจรดขอบพระมหาสมุทร แล้วทรงขจัดเสียซึ่งเหตุแห่ง ความกตัญญู และความทุกข์ยากทั้งมวลในจักรวรรดิ ทั้งจะปกครองดินแดนนั้น โดยไม่ใช้ราชทัณฑ์ หรือคมพระแสง หากทรงปกครองแผ่นดินโดยพระธรรมและศานติ” (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, 2530, หน้า 9-16)

พระเจ้าอโศกมหาราชกษัตริย์อินเดีย โบราณ ได้นำคติจากคัมภีร์ตามที่กล่าวนี้มาปฏิบัติให้ เกิดเป็นรูปธรรม พระองค์คือพระราชาผู้ปกครอง โดยใช้พระธรรมเป็นธรรมราชา หรือธรรมิกราช หมุนกงล้อแห่งธรรมแผ่พระราชอำนาจและบุญญาธิการการของกษัตริย์ออกไปในที่ต่าง ๆ แบบ แผนของกษัตริย์ในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นปรากฏหลักฐานทั้งทางตรงและทางอ้อม ว่า รัชคิจักรพรรดิราชทั้งในระดับชนชั้นผู้ปกครองและสามัญชน นิทานชาดกสะท้อนให้เห็นได้ถึง การรับคิติดังกล่าวพร้อมกับการสร้างสรรค์ภาพสลักบนเสมาหินออกมา เช่นสยามกะ หรือสุวรรณ สามชาดก โดยเนื้อหากล่าวถึงเรื่องการแสดงทศพิชราชธรรม รวมทั้งเบญจศีลแก่พระราช และ จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาขนาด 3 กล่าวถึง “บุญแห่งจักรพรรดิ”

การสร้างภาพสัญลักษณ์รูปธรรมจักรที่ปรากฏบนใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน เทียบได้กับการสร้างธรรมจักรลอยองค์ที่สมบูรณ์อย่างในวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลาง เช่นเดียวกับการสร้างพระพิมพ์ ก็คือการสร้างพระพุทธรูปที่สมบูรณ์ในตัวแล้ว จารึกหลังพระพิมพ์

ดินเผาขนาดนี้ ก็ปรากฏคำว่าเป็นพระพุทธรูป (ยกยอ) แสดงถึงความเป็นองค์พระที่สมบูรณ์ ไม่ใช่สิ่งจำลอง เพราะฉะนั้นภาพสลักรูปธรรมจักรบนเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้น จึงเป็นธรรมจักรที่สมบูรณ์ แสดงสัญลักษณ์การแผ่บุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ผู้หมั่นก่อก่อแห่งธรรมดุจดั่งพระพุทธองค์ผู้ทรงเป็นพระจักรพรรดิราชในทางธรรม ตามความหมายในจารึกบนพระธรรมจักรพบที่นครปฐมว่า “จักรคือพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า” และ “จักรคือพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศให้เป็นไปแล้วหมั่น...” ธรรมจักรจึงมีความหมายมากกว่าวัตถุแห่งการประกาศธรรมทางศาสนจักร แต่ยังรวมความหมายแห่งการประกาศชัยชนะเหนือดินแดนนั้น ๆ ทางอาณาจักรของกษัตริย์ผู้สร้างธรรมด้วย

คติจักรวาทินจึงมิใช่การแผ่กำลังอำนาจด้วยเสนาขานภาพทางการทหารหรือศาสตราวุธโดยตรง หากอิงอยู่กับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา การสร้างสัญลักษณ์แห่งการประกาศธรรมด้วยวงจักร ด้วยหวังผลการโน้มน้าวสามัญชนให้ยอมรับหรือคุ้นเคยกับคติจักรวาทินพระมหากษัตริย์ผู้หมั่นก่อก่อแห่งธรรม (ธิดา สาระยา, 2532, หน้า 237-244) พระพุทธรูปแสดงปางที่เป็นสัญลักษณ์ของการแสดงธรรมหรือวิตรรกมูทราด้วยพระหัตถ์ทั้งสองข้าง (ส่วนมาก) หรือข้างเดียวในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน จึงมีความหมายถึงการประกาศธรรมจักรดังกล่าวด้วย โดยการจับนิ้วพระหัตถ์เป็นรูปวงกลม หรือวงจักร ด้วยพระดัชนี (นิ้วชี้) กับพระอังคุต (นิ้วหัวแม่มือ)

1.2 ราชวงศ์

ราชวงศ์หรือชนชั้นสูงในราชสำนัก ปรากฏข้อมูลในจารึกบนฐานพระพุทธรูปศิลาทรายจากวัดจันทน์กอก อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา กล่าวถึงชนชั้นระดับราชวงศ์ ในการสร้างพระพุทธรูป ความว่า “พระเทวี (มเหสี) ของเจ้าแห่งทวารวดี ทรงบัญชาให้พระธิดาสร้างพระรูปของพระตถาคตนี้ไว้” (กรรณิการ์ วัฒนเกษม และจิรพัฒน์ ประพันธ์วิทย์, 2542, หน้า 388-390) เห็นได้ถึงระบบชนชั้นในสังคมทวารวดีอีสาน และจากภาพสลักบนใบเสมา ทั้งพุทธประวัติและนิทานชาดก เช่นชาดกเรื่องสร้งค์ (ดูภาพประกอบที่ 72-72.4 ในบทที่ 4) พุทธประวัติตอนพิมพ์พิลาป (ดูภาพประกอบ 80-80.2 ในบทที่ 4) ที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับชนชั้นสูงได้เป็นอย่างดี โดยอธิบายได้ดังนี้

พระนางพิมพ์พิลาป โสธรา สตรีสูงศักดิ์ ซึ่งตามเนื้อความในพุทธประวัติตอนนี้ พระเจ้าสุทโธทนะได้ทูลแก่พระบรมศาสดาว่าตั้งแต่พระนางทราบข่าวการเสด็จออกมหาภิเนษกรรมของพระองค์ พระนางก็ปฏิบัติเยี่ยงบรรพชิต นุ่งห่มด้วยผ้ากาสาเว เว้นจากของหอม เว้นจากการนอนบนที่นอนอันใหญ่ จึงเป็นไปได้ว่าภาพพระนางพิมพ์พิลาปจากเสมาแผ่นนี้ เป็นไปตามเหตุการณ์ดังกล่าว จึงไม่พบว่าพระนางแต่งองค์ด้วยเครื่องทรงอลังการดังที่ชนชั้นสูงในราชสำนักควรจะแต่ง พบเพียงการนุ่งผ้าธรรมดาไม่สวมเครื่องทรงหรือเครื่องประดับใด ๆ ส่วนภาพของสตรีสูงศักดิ์จาก

เสมาแผ่นอื่น ๆ นั้นก็มีการแต่งองค์ทรงเครื่องอย่างอลังการ เช่นเสมาสลักเรื่องสรภังคชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ สตรีสูงศักดิ์จากราชสำนักที่มาเฝ้าฟังธรรมจากสรภังค์ ก็แต่งองค์ทรงเครื่องอย่างอลังการทั้งผ้านุ่ง รัตประคคเอน ทองพระกร พาหุรัด กรองศอก กรอบกระบังพักตร์ ชฎาแจกยอด ส่วนนางสนม กำนัล ในราชสำนักนั้นจะเห็นได้ว่าเปลือยร่างกาย ท่อนบน สวมผ้านุ่งยาว มีทับจีบหน้านาง คาดแถบรัตประคค ปล่อยชายพกเป็นปมเล็กน้อยออก ด้านหน้า สวมตุ้มหูเป็นวงกว้าง และนางกำนัลสามัญชั้นรองลงไปสวมตุ้มหูใหญ่ ซึ่งเห็นได้ว่าการแต่งกายของนางสนมกำนัลนั้นจะคล้าย ๆ กัน ต่างกันในรายละเอียดเพียงเล็กน้อยเช่น รูปแบบของตุ้มหู เครื่องประดับที่สวม

1.3 ขุนนาง

ไม่มีข้อมูลจากภาพสลักบนใบเสมา หรือศิลปวัตถุอื่นใดว่ามีชนชั้นขุนนางในสังคมชนชั้นของวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน แต่ปรากฏข้อมูลจากเอกสารจีนกล่าวถึงแบบแผนทางการเมืองการปกครองของรัฐทวารวดีทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (ตามหลักฐานที่ได้กล่าวผ่านมาแล้ว) ว่ามีขุนนางในตำแหน่ง “เสนาจางจุง” ทำหน้าที่ดูแลราชการงานเมืองทั้งปวง ซึ่งในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานเราสามารถประมวลได้จากข้อมูลด้านจารึกที่พบ ด้วยการกล่าวถึงชนชั้นทางสังคม ที่ผู้มีชื่อตำแหน่งว่า “จัก” ใ้คือออกบวชในพุทธศาสนา ก็มีตำแหน่งทางราชการเมืองนั้นติดตัวมาด้วย แม้จะบวชเป็นพระแล้วก็ตาม

โดยหน้าที่แล้วขุนนางควรจะเป็นผู้ดำเนินงานราชการบ้านเมืองต่าง ๆ แทนกษัตริย์ และน่าจะมีตำแหน่งตามหน้าที่สลับกันกันไป เรื่องแบบนี้มีให้เห็นจากเนื้อความในนิทานชาดกต่าง ๆ ที่เป็นคตินิยมในสังคมและวัฒนธรรมยุคนั้น เช่นชาดกเรื่องเวสสันดร ฉากนครกัมภ์ กล่าวถึงเหล่าเสนาอำมาตย์ชนชั้นราชสำนัก ได้จัดริ้วกระบวนในการราชพิธีรับพระเวสสันดรเสด็จกลับเข้าเมืองหรือมหาหงส์สกชาดก ก็กล่าวถึงหงส์ทองสุमुखะ มีตำแหน่งหน้าที่เป็นเสนาบดีคอยติดตามปกป้องพระยาหงส์ตรฐ ซึ่งเป็นกษัตริย์ของหงส์ทั้งปวง ต่างก็สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของขุนนาง ที่มีอยู่ในราชสำนักต่าง ๆ ที่แม้จะเป็นเรื่องราวจากชาดก แต่ก็เป็นส่วนแสดงให้เห็นถึงความเชื่อและอุดมคติทางสังคมดังกล่าว ต่อระบบราชการในสังคมวัฒนธรรมทวารวดีอีสานได้

นอกจากนี้สังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสานยังถือว่า กษัตริย์ ขุนนาง เชื้อพระวงศ์เป็นชนชั้นสูงที่มีบันดาศักดิ์ โดยใช้คำนำหน้าว่า “สมณัญ” แม้เมื่ออุปสมบทเป็นพระภิกษุแล้ว ยังคงรักษาคำบอกถึงบรรดาศักดิ์นั้นไว้หน้านามตามเดิม และเพิ่มเติมคำที่บ่งถึงสถานภาพของการบวชไว้หลัง คือคำว่า “กยาก” ที่แปลว่า “พระ” ดังเนื้อความโดยสรุปจากจารึกวัดโพธิ์ชัยเสมาราม เมื่อนำมาใช้นำหน้าบุคคลชื่อ “จัก” ได้เป็น “กยากจ จัก” หรือพระจักร เป็น “สมณัญ กยากจ จัก” แปลว่า สมิงพระจักร ซึ่งคำว่าสมิงพระจักร เป็นสรรพนามที่ใช้เรียกพระภิกษุ ซึ่งครั้งยังเป็นคฤหัสถ์ได้รับ

ราชการมีบันดาศักดิ์ซึ่งอาจเป็นขุนนางตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่ง ครั้นออกมาอุปสมบทเป็นพระภิกษุ จึงนำคำว่า “สมิง” มาหน้าหน้าคำว่า “พระ” และชื่อเดิมคือ “จักร” จึงได้ชื่อใหม่ในตอนบวชเป็น “สมิงพระจักร” (กรมศิลปากร, 2529, หน้า 103) หรือจารึกในช่วงเวลาก่อนหน้าคือจารึกหินขอน 1 กล่าวถึง “ราชาภิกษุ” อันเป็นตำแหน่งทางชนชั้นเช่นเดียวกัน

ตามที่กล่าวแล้วว่าพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน นั้นมีที่มาจากกลุ่มชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์โดยการรวมกันของชุมชนเป็นบ้านเมืองขึ้นมา ต้องอาศัยผู้นำของกลุ่มที่อาจนับจากบุคคลที่มีอาวุโส เพราะจารึกในวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางที่ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ด้วยรูปแบบตัวอักษรแบบหลังปัลลวะ และจารึกเป็นภาษามอญโบราณ กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 คือจารึกเสาชรรณจักรแปดเหลี่ยมจากจังหวัดลพบุรีกล่าวถึงบุคคลอาวุโสเหล่านี้ว่า “เจ้าปู่” “พ่อมายา” “พ่อลุง” ซึ่งผู้นำบางคนก็เป็นคนทรงเจ้าเข้าผีตามระบบความเชื่อของศาสนาแบบดั้งเดิม ซึ่งในระบบของสังคมยุคก่อนประวัติศาสตร์นั้นคนเหล่านี้มีบทบาทมาก ซึ่งกลุ่มชนดั้งเดิมในภูมิภาคแถบนี้ก็ยังมีความเชื่อเช่นนี้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน อย่างการนับถือหรือเช่นไหว้ผีบรรพบุรุษ ของกลุ่มชนดั้งเดิมต่าง ๆ ส่วนนับถือผีบรรพบุรุษทั้งสิ้น กลุ่มคนที่เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณเหล่านี้ ภาษามอญเรียกว่า “ไต้ง” หรือ “โทง” ซึ่งคงจะได้ปรับเปลี่ยนภาระหน้าที่บางประการให้สัมพันธ์กับระบบ โครงสร้างทางสังคมแบบใหม่ที่เปลี่ยนไป เป็นขุนนางท้องถิ่นเชื่อมโยงกับราชสำนัก เหตุเพราะมีความใกล้ชิดกับชุมชนมากกว่าชนชั้นสูงในราชสำนัก (ธิดา สาระยา, 2532, หน้า 184)

1.4 นักบวช

พราหมณ์และพระสงฆ์ กลุ่มชนชั้นเหล่านี้ อาจมีความสัมพันธ์กับกษัตริย์หรือราชสำนักโดยตรง เพราะเป็นผู้ประสานองค์ความรู้ต่าง ๆ ที่มาจากภายนอก โดยเฉพาะพราหมณ์ประจำราชสำนัก ที่นำทั้งอุดมคติทางสังคม รูปแบบทางการเมือง การปกครอง และการพระราชพิธีต่าง ๆ รวมถึงแบบอย่างในการประกอบพิธีกรรมของชุมชน จารึกใบเสมาวัด โนนศิลา 2 กล่าวถึง “พราหมณ์มหาบุตร (อุทิศ) ผลกรรม (แห่ง) บุญนี้ (ให้) แก่ระสา ผู้เป็นเชื้อสายของพราหมณ์ กับชาย...ผู้เป็นญาติ” (กรมศิลปากร, 2529, หน้า 73-76)

พระสงฆ์ เป็นผู้สืบทอดพระพุทธศาสนา เรียกว่าเป็นบุญเขต คอยอบรมสั่งสอนทั้งหลักธรรมและความรู้ความเข้าใจด้านภาษาและตัวอักษร รวมถึงการเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติ เช่น พิธีการบวชผู้คนให้เข้ามาสู่ร่มเงาของพระศาสนา เพราะการบวชเป็นเครื่องมือทางสังคมอย่างหนึ่งที่ช่วยยกระดับผู้คนจากความเป็นอนารยะมาเป็นอารยะชน เห็นได้จากหลักฐานประเภทศาสนสถานสมัยทวารวดีอีสานทั้งในเมืองหลัก ประจำชุมชน และชนบทห่างไกล ก็ยังปรากฏศาสนสถานที่เป็นอารามหรือวัดแบบอรัญวาสี แทรกซ่อนตัวอยู่ในที่เป็นภูผาป่าเขาต่าง ๆ สังคม

ทวารวดีอีสานจึงเชิดชวยก่องบูชาพระสงฆ์มาก มีบทบาทหน้าที่ทั้งทางธรรม ด้วยการอบรมสั่งสอน รวมทั้งเป็นผู้ขับเคลื่อนกระบวนการทางสังคม โดยเฉพาะพระอุปัชฌายาจารย์ เห็นได้จากจารึกหลัง พระพิมพ์ดินเผาเมืองฟ้าแดดสงยาง 1 “พระพุทธรูป (พระพิมพ์) นี้ (ได้สร้างขึ้นเพื่อ) ท่านปัญญะ อุปัชฌายาจารย์ผู้มีคุณ (อัน) เลื่องลือไปไกล” (กรมศิลปากร, 2529, หน้า 85-89) แสดงว่าในสมัย ทวารวดีอีสานให้ความสำคัญกับพระเถระผู้ใหญ่เป็นอย่างยิ่ง

บทบาทของชนชั้นปกครองมีมากจากการประกอบกริยาบุญ ซึ่งมีความแพร่หลายใน สังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน โดยนัยแห่งการบุญนี้สะท้อนให้เห็นจุดประสงค์ของผู้ให้ และ ผลเกี่ยวเนื่องของพฤติกรรมที่มีต่อสภาพเศรษฐกิจ และมีผลผูกพันกับชนชั้นกลุ่มต่าง ๆ ทางสังคม โดยการทำบุญเกี่ยวข้องกับศาสนา คติความเชื่อ และความศักดิ์สิทธิ์ของอำนาจเหนือธรรมชาติ ของ ที่ใช้ทำบุญจึงมีความหมายเชิงสัญลักษณ์ ที่ส่งผลกระทบผู้ให้กับผู้รับเชื่อมโยงผ่านวัตถุสิ่งของหรือ สถานที่ เป็นปฐมนิยวัตถุ-สถาน อย่างพุทธเจดีย์ที่เป็นรูปเคารพหรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ พระพุทธรูป เสมา ธรรมจักร สถูป อันเป็นสื่อกลางระหว่างผู้อุทิศถวาย (ผู้ทำบุญ) กับผู้รับ หรือผู้เข้ามาใช้ (มาพึ่งพา) มาสักการบูชา แสดงพลังความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ (พลังอำนาจเหนือธรรมชาติ) ชนชั้นสูงในสังคมทวารวดีอีสาน จึงกระทำและส่งเสริมการบุญผ่านปฐมนิยวัตถุศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ รวมทั้งการอุทิศถวายให้พระอุปัชฌาย์ เครือญาติ หรือบุคคลสำคัญ เปรียบเสมือนการแลกเปลี่ยน สิ่งของระหว่างผู้ให้และผู้รับ ด้วยความพึงพอใจและมีศรัทธาเป็นองค์ประกอบ ทั้งในด้านรูปธรรม ที่หวังผลในทางวัตถุ และนามธรรมที่หวังผลในด้านจิตวิญญาณ การทำบุญจึงหมายถึงความงอกเงย อันเป็นผลที่จะตามมา สิ่งที่ถูกนำมาถวายประกอบการบุญนั้นจึงเป็นเครื่องหมายแห่งความมั่งคั่ง พลังอำนาจ แสดงบารมีต่อผู้ตาม ในทางสังคม ซึ่งไม่ได้แปลกแตกต่างไปจากระบบสังคมวัฒนธรรม แบบดั้งเดิมนัก ที่จะต้องรักษาพลังอำนาจบารมีดังกล่าวไว้ เพียงรูปแบบและวิธีการแสดงออกที่ เปลี่ยนไปตามกรอบเกณฑ์ทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างใหม่ ชนชั้นปกครองเมื่อทำบุญผ่าน พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งเป็นบุญเขต ก็ได้บารมีเป็นสิ่งตอบแทน ต่อเมื่อมีการจัดตั้งองค์กรทางศาสนา เช่นวัด หรือศาสนสถานต่าง ๆ ขึ้นมา การบุญจึงเปรียบได้ถึงลักษณะการลงทุนอย่างหนึ่ง ในทาง เศรษฐกิจ ที่ส่งผลถึงอำนาจทางการเมืองของผู้ให้และผู้รับ สำหรับชนชั้นปกครองเช่นกษัตริย์ การประกอบกริยาบุญเป็นการส่งเสริมพระบารมีให้มากยิ่งขึ้น ๆ ขึ้นไป ส่วนชนชั้นกลุ่มขุนนางและ ผู้นำชุมชนนั้น การบุญก็เป็นการแสดงถึงอำนาจด้วยเช่นกัน แต่ก็ไม่ได้ขัดข้องว่างหรือความแตกต่าง มากนักทั้งนี้เพราะต่างเอื้ออิงอุปถัมภ์กันและกัน ดังจารึกหลายหลักที่ได้กล่าวถึงการร่วมกริยาบุญ ด้วยกันของชนชั้นต่าง ๆ (ธิดา สาระยา, 2532, หน้า 185-190)

2. ชนชั้นที่ถูกปกครอง

2.1 พ่อค้า

กลุ่มชนที่ทำหน้าที่เป็นพ่อค้านั้น ไม่ปรากฏหลักฐานโดยตรงเช่นเดียวกับหน้าที่อื่น ๆ แต่จากหลักฐานแวดล้อมทำให้เชื่อได้ว่ากิจกรรมจากชนกลุ่มนี้มีบทบาทสำคัญไม่น้อยต่อการแลกเปลี่ยน ปรับเปลี่ยนทางสังคม ด้วยการประสานสัมพันธ์ทั้งกลุ่มชนจากภายนอก และภายใน ยุคหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งตรงกับสมัยราชวงศ์โมริยะของอินเดีย ที่ส่งเสริมการค้าอย่างกว้างขวาง หลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมจากทวารวดีภาคกลางอย่างเมืองอู่ทองก็ปรากฏตราประทับดินเผารูปเรือเดินทะเล แสดงให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนสองซีกโลก พื้นที่อีสานก็รวมอยู่ในเส้นทางการค้านี้ด้วย ไม่ว่าจะ โดยทางตรง หรือทางอ้อมก็ตาม ดังได้พบวัตถุทางวัฒนธรรมต่าง ๆ จากภายนอกเข้ามาในพื้นที่แถบนี้ สื่อกลางที่คอยประสานระหว่างสองกลุ่มชนใหญ่น่าจะเป็นชนชั้นนี้ที่เรียกว่าพ่อค้า ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งคนภายใน หรือคนจากภายนอกที่เข้ามาในถิ่นนี้ และอาจเป็นชาวเมืองคนสามัญที่มีฐานะสูงกว่าชาวไร่ชาวนา มีโอกาสใกล้ชิดกับผู้นำชุมชน ชุนนาง พระญาติพระวงศ์ คนในราชสำนัก แม้จะจัดอยู่ในกลุ่มผู้ตามหรือผู้ที่ถูกปกครอง แต่คนกลุ่มนี้เปรียบเสมือนเป็นตัวกลางเคลื่อนไหวอยู่ระหว่างชนชั้นทั้งสอง และคงไม่ได้เป็นแรงงานในการผลิตอย่างชาวไร่ชาวนา และน่าจะเป็นกลุ่มชนผู้ที่มีความมั่งคั่งรวมกันอยู่ในชุมชนเมืองมากกว่าในชนบท ซึ่งส่วนใหญ่ชนกลุ่มนี้น่าจะเป็นผู้นำชุมชน หรือกลุ่มผู้ประสานผลประโยชน์ทั้งกลุ่มผู้นำ สามัญชน กลุ่มชุมชนหรือเมืองภายในพื้นที่ และชุมชนหรือเมืองจากภายนอก ระหว่างชนชั้นสูงหรือชนชั้นปกครอง และชนชั้นสามัญหรือกลุ่มผู้ที่ถูกปกครอง นอกจากบทบาทดังกล่าวแล้วยังเป็นตัวกลางสื่อสารวัฒนธรรมใหม่ของยุคสมัย ซึ่งจะมีพัฒนาการเป็นชนชั้นกลางที่ชัดเจนขึ้นในยุคสมัยต่อ ๆ มา เมื่อระบบการผลิต โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไป (ธิดา สาระยา, 2532, หน้า 200-207)

วัตถุทางวัฒนธรรมเป็นหลักฐานที่ยืนยันได้ถึงความสัมพันธ์ในมิติดังกล่าว เช่นการพบวัตถุ เครื่องมือ เครื่องใช้ หรือเครื่องประดับบางอย่างที่เชื่อได้ว่าไม่มีแหล่งผลิต วัตถุดิบ หรือรูปแบบบางประการภายในพื้นที่ หากแต่ต้องเป็นการนำเข้ามาจากชุมชนอื่น ๆ ภายนอก อย่างกำไลเปลือกหอยทะเล ลูกปัดแก้ว หินมีค่า ภาพพระดินเผาแบบมีพวย (กาน้ำ) ซึ่งการปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวนี้มีมาแล้วอย่างน้อยก็ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ จากหลักฐานจำพวกกลองมโหระทึก ดั้มหูที่ทำจากหินเซฟไฟเป็นรูปสัตว์สองหัว (ลิงลิง โอ) เป็นหลักฐานที่ยืนยันถึงการติดต่อสัมพันธ์ของกลุ่มชนทั้งจากภายในและภายนอก ซึ่งจำเป็นต้องมีตัวแทนประสานกันระหว่างกลุ่มชนต่าง ๆ นอกไปจากนักบวชผู้เผยแผ่ศรัทธาความเชื่อทางศาสนาแล้ว ตัวกลางที่ทำหน้าที่เชื่อมประสานสัมพันธ์ตรงนี้ก็คือนักบวชชนกลุ่มนี้นั่นเอง

2.2 ทหาร

หลักฐานด้านจารึกไม่ได้แสดงให้เห็นว่ามี การสู้รบ หรือการสงคราม ภาพสลักที่ปรากฏบนใบเสมาทำให้เราทราบว่า มีกลุ่มคนที่ทำหน้าที่ทางทหาร มีภาพของป้อมประตูเมือง กำแพงเมือง และการวางระบบผังเมืองด้วยแนวคูน้ำ คันดิน เอกสารจากจีนตามที่กล่าวถึงแล้วในหัวข้อผังเมือง ให้รายละเอียดว่ามีทหารคอยเฝ้ารักษาการตามป้อมประตูเมือง ตามแบบแผนของเมืองในอาณาจักรหรือรัฐทวารวดี

ปรากฏภาพสลักชายฉกรรจ์ หรือทหาร พร้อมอาวุธประจำกายเช่นธนูบนใบเสมาสลักเรื่องสรภังคชาดก และทหารเฝ้ารักษาประตูพระราชวังบนใบเสมาสลักภาพพิมพ์ลาป จากเมืองฟ้าแดดสงยาง

สังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสานมีพัฒนาการขึ้นเป็นบ้านเป็นเมืองจากปัจจัยหลักที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร แรงงานสำหรับการผลิตจึงน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญต่อการนี้ นอกจากการก่อตั้งและขยายชุมชนด้วยกลุ่มของนักบวช โดยเฉพาะพระภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนา เพื่อเป็นการเผยแพร่หลักธรรม การประกอบกริยาบุญ สำหรับดึงดูดชนเข้าสู่ระบบทางสังคม การเปลี่ยนคนที่ถือว่าไร้อารยะให้มาเป็นคนที่มีความอารยะ เป็นการขยายตัวของชุมชนด้วยวัฒนธรรมพุทธศาสนา และหากการกระทำดังกล่าวไม่เป็นผลแล้ว การเกณฑ์แรงงานด้วยกำลังทางทหาร หรือการบังคับมี ส่วนด้วยไม่น้อย เพราะการเคลื่อนไหวและการสู้รบระหว่างชนเผ่าเพื่อบูรณาการอำนาจทางการเมือง เป็นมาตรการสร้างเสริมศิลปวัฒนธรรมด้วยกำลังบังคับจากชุมชนที่มีศักยภาพมากกว่านั้นคงเป็น เรื่องปกติในสังคมดั้งเดิม ข้ออย่างหนึ่งของการใช้กำลังบังคับอาจมาจากการใช้หลัก ประนีประนอมด้วยความเชื่อถือศรัทธาทางศาสนาไม่ได้ผลแล้ว จึงใช้กำลังบังคับและผู้คนจาก ชุมชนเหล่านั้นอาจถูกกดลง ไปเป็นทาส (ดูรายละเอียดในหัวข้อต่อไป)

2.3 ข้า-ทาส

ข้าเป็นชนชั้นอีกกลุ่มหนึ่งในสังคมทวารวดี ข้าที่ถูกถวายให้กับวัดมีฐานะเท่ากับทาส จารึกหินขอน 1-2 กล่าวถึงการอุทิศถวายทาสเพื่อการบุญในพระพุทธรูป ระบบและโครงสร้างทางชนชั้นของสังคมบอกได้ว่ามีเจ้า หรือชนชั้นสูงก็ย่อมมีบริวารชนชั้นที่ต่ำกว่าที่ละเอียดลงมาถึงขั้นเป็นทาส ปรากฏคำในภาษามอญจากจารึกที่บ่งถึงความแตกต่างทางฐานะันดรของสังคม เช่น คำว่า “อ้ว” แปลว่า ฉันท หรือข้าพเจ้า และคำว่า “เคอจ” หรือ “เคอช” แปลว่าคนรับใช้ จิตร ภูมิศักดิ์ อธิบายว่า อ้ว เป็นคำสรรพนามบุรุษที่หนึ่ง แต่เมื่อพูดกับพระหรือเจ้านายต้องเติมคำว่า เคอช ซึ่ง แปลว่าข้าทาส เป็น อ้วเคอช ที่แปลว่าทาส แสดงให้เห็นถึงการยอมรับในความแตกต่างของเรื่อง ชนชั้นทางสังคมระดับเจ้านายกับทาสหรือข้า ในจารึกวัด โนนศิลา 2 มีคำว่า “ปุเนียะ” หมายถึง พราหมณ์ และอีกความหมายซึ่งเป็นคำยกย่องเท่ากับ “ท่าน” และที่น่าสังเกตอีกหนึ่งคำคือ คำว่า

“กยาก์” ซึ่งหมายถึงพระ หรือพระพุทธรูป (ชนเผ่าดั้งเดิมในตระกูลมอญ เช่น ข่า ขมุ ฉุยฮูร ฯลฯ ยังเรียกชื่อว่า กยาก์ เช่นเดียวกัน ความเห็นของศาสตราจารย์วัช ปุณฺณโกธก) เมื่อนำมาใช้เป็นคำนำหน้านามบุคคลจะมีความหมายเป็นขุนนาง หรือกษัตริย์ เช่นคนชื่อ “จัก” ใช้กยาก์นำเป็น กยาก์จัก (ธิดา สาระยา, 2532, หน้า 210-213) ดังกล่าวถึงแล้วในจารึกวัดโพธิ์ชัยเสมาราม

ความแตกต่างด้านชนชั้นเหล่านี้ในสมัยทวารวดีอีสานก็ถูกประสานด้วยการบุญร่วมกัน ดังจารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาขนาด 1 กล่าวถึงการประกอบบุญของชนผู้น่าว่า “บุญอันนี้ในพระกอมระดาญง พร้อมไปด้วยพะสหายผู้เป็นสามัญชน ได้ร่วมกันสร้างไว้” (กรมศิลปากร, 2529, หน้า 77-81)

3. เครื่องประดับกับการแต่งกาย สิ่งบ่งชี้ถึงสถานภาพทางสังคม

สถานภาพหรือความแตกต่างของชนชั้นทางสังคมในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน สามารถรับรู้ได้จากภาพสลักที่ปรากฏบนใบเสมา องค์ประกอบของภาพ แสดงให้เห็นถึงการจัดวางตำแหน่งที่ประทับของบุคคลต่าง ๆ ให้มีความเหลื่อมล้ำแตกต่างกัน พร้อมทั้งเครื่องสูงบอกรยศ ฐานันดร เครื่องทรงภูษาอาภรณ์ ซึ่งแม้ไม่เหลือหลักฐานเชิงประจักษ์เป็นวัตถุพยานจริง แต่ภาพสลักบนใบเสมาและพระพิมพ์หลายรูปแบบ ก็สื่อสะท้อนให้เห็นได้ว่า มีระบบชนชั้นทางสังคมในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ตั้งแต่เครื่องประดับร่างกาย ทั้งชฎา กรอบกระบังหน้า กุณฑล กรองศอ พาหุรัด ทองพระกร ฟ້านุ่ง ที่แม้ไม่แสดงรายละเอียดที่ชัดเจนได้ แต่ก็แสดงให้เห็นได้ว่าฟ້านุ่งของบุคคลแต่ละคนนั้นมีความแตกต่างกัน เช่นฟ້านุ่งของพระ โพธิสัตว์ กษัตริย์ หรือชนชั้นปกครองจะแสดงความพลิ้วไหวอ่อนนุ่มของเนื้อผ้า ส่วนฟ້านุ่งของชนชั้นรองลงมาจะแสดงให้เห็นถึงลักษณะของเนื้อผ้ามีความกระด้างกว่า เช่นฟ້านุ่งของสามัญชน นางสนมกำนัล ทหาร และรวมถึงรูปแบบการนุ่งห่มก็มีความแตกต่างกันด้วย การนุ่งห่มของนักบวชจะเป็นแบบจีบหน้านาง คล้ายกับการนุ่ง โสร่ง รวมทั้งความสั้น หรือยาวของฟ້านุ่งก็สามารถระบุได้ว่าผู้นุ่งฟ້านุ่งนั้นเป็นใคร เช่นพระอินทร์จะนุ่งผ้าแบบสั้น ส่วนพระพรหมจะนุ่งผ้ายาวเป็นต้น และการนุ่งของชนชั้นสูงจะนุ่งแบบ โจงกระเบนยาว และชนชั้นสามัญทั่วไปจะนุ่งแบบ โจงกระเบนสั้นอย่างเดียวกับการนุ่งแบบสมพตในวัฒนธรรมเขมร

เสมาสลักภาพพุทธประวัติเรื่องพิมพ์พิลาป เป็นตัวอย่างชัดเจน แสดงให้เห็นถึงความต่างทางสังคมชนชั้นดังกล่าวมา ซึ่งจะเห็นได้ว่าบัลลังก์ที่ประทับของพระพุทธเจ้า ถูกวางในตำแหน่งกลางของภาพให้ดูเด่นเป็นสง่าและสูงส่ง พร้อมทั้งอาคารสถาปัตยกรรมทรงโรง และบัลลังก์ล้อมรอบหน้านางประดับลวดลายอันวิจิตร ที่พื้นเบื้องล่างตรงแท่นวางพระบาท มีภาชนะทรงพานกลมซึ่งบรรจุภาชนะฝากรวยเล็ก ๆ หรือกรวยใบตอง ซึ่งอาจเป็นเครื่องบูชาอย่างหนึ่ง ลักษณะเช่นเดียวกับเครื่องบูชาในสมัยปัจจุบัน เช่นเครื่องบูชาครู (ไหว้ครู) การแต่งองค์ทรงเครื่องของบุคคลจากภาพสลักบนใบเสมาเหล่านี้มีความแตกต่างกันไปตามฐานันดร โดยพระเจ้าสุทโธทนะ

พระพุทธบิดาทรงภูษาเป็นผ้านุ่งยาวปล้อยชายพกเป็นวงโค้งออกด้านข้างวางราบไปกับพื้น คาดด้วยแถบรัดประคด สวมเครื่องประดับทั้งพาดูรีด กรองศอ กุณฑล กรอบกระบังหน้า ชฎาแฉกยอดพร้อมนางสนมกำนัลแต่งกายด้วยผ้านุ่งธรรมดา เปลือยท่อนบน สวมตุ้มหูวงกว้างในมือถือวัตถุบางอย่าง เบื้องหลังมีเครื่องสูงเป็นฉัตรกางกั้นหนึ่งคัน แส้จามรหนึ่งคู่ และพัดหนึ่งเล่ม เบื้องซ้ายขององค์พระศาสดาเป็นภาพนางพิมพายโสธรา แต่งกายด้วยผ้านุ่งยาว เปลือยท่อนบน สวมตุ้มหูวงกว้าง นั่งพับเพียบค้อมตัวสยบออกกรองรับพระบาทของพระบรมศาสดา อันเป็นท่าการเคารพสักการะสูงสุดในวัฒนธรรมอินเดีย เบื้องหลังของพระนาง เป็นนางกำนัลแต่งกายแบบเดียวกับนางสนมกำนัลที่ประจำอยู่เบื้องหลังพระเจ้าสุทโธทนะ เพียงแต่สวมตุ้มหูใหญ่กว่า อุ้มประคองพระราหูกุมารพร้อมด้วยฉัตรกางกั้นและแส้จามรอย่างละหนึ่งคัน เบื้องล่างสุดขององค์ประกอบภาพเป็นทหารเฝ้าประตูเมือง ด้านขวาสองคน ไม่สวมเสื้อ ใส่ตุ้มหูวงกว้าง (?) ผมเกล้าขมวดสูงไว้ตรงกลาง มือขวาถือดาบ และขนานโล่ (?) ไว้ด้านซ้าย ประคูด้านซ้ายบุรุษสองคนไม่สวมเสื้อ บุคคลที่ชิดประตูด้านในคล้ายกับสวมหมวกทรงกรวยครอบ บุคคลด้านนอกเกล้าผมขมวดขมวดสูงไว้กลาง ทั้งสองคนคาดเชือกทัณฑ์ออกและล่าคอ มือถือดาบ (?) แนบลำตัว ภาพในลักษณะเช่นนี้ยังมีปรากฏที่ไบเซมาอื่น ๆ อีกเช่นเสมาสลักภาพสรงกษัตริย์ ก็แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างทางชนชั้น ทั้งกษัตริย์ พระราชวงศ์ นักบวช (พระโพธิสัตว์) นักรบ และสามัญชน

อนึ่ง รูปแบบการแต่งกายที่ปรากฏจากภาพสลักบนไบเซมา ยังมีลักษณะของวัฒนธรรมเขมรเข้ามาผสมผสาน เช่นเสมาสลักภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ และชาดกต่าง ๆ จากกลุ่มไบเซมาที่พบในแถบลุ่มแม่น้ำโขง พื้นที่จังหวัดหนองคาย อุดรธานี สกลนคร เช่นเสมาและรูปเคารพสลักไว้ตามเพิงผาจากอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี พุทธประวัติตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรรม จากพุทธสถานบวชพอบู้ บ้านกาลิม อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ชาดกเรื่องสุวรรณสาม จากวัดโนนศิลาอาสน์ อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี เสมาจากบ้านพันนา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร เสมาจากวัดดงนาคำ ตำบลโพธิ์ตาก กิ่งอำเภอโพธิ์ตาก จังหวัดหนองคาย สลักภาพเล่าเรื่องวิชรบัณฑิตชาดก

นอกจากนี้ ยังพบลักษณะการแต่งกายของนักบวชแบบพราหมณ์จากไบเซมาบ้านหนองห้าง อำเภอภูพานารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ สลักภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรรม ด้วยการนุ่งโจงกระเบนยาว ไม่สวมเสื้อเกล้าผมขมวดเป็นมวยไว้ท้ายทอย ซึ่งยังคงเป็นรูปแบบที่สืบมาจนปัจจุบัน

ทั้งหมดที่กล่าวมาแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างของบุคคลไปตามสถานภาพของชนชั้นทางสังคมในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ด้วยการวางองค์ประกอบของภาพ ความสำคัญ ตำแหน่งการแต่งกาย วัตถุ เครื่องราชูปโภค อุปกรณ์ และเครื่องสูงประกอบ